

Een bijdrage aan het onderwijsvernieuwingsdiscours vanuit het vak godsdienst

*Een kwalitatief onderzoek naar de visie op
toekomstbestendig godsdienstonderwijs van de sectie
godsdienst op de Jacobus Fruytier scholengemeenschap*

Auteur: R.H. Schilder

Begeleidster: Drs. C.M. de With

Eerste beoordelaar: J. van der Plas MA

Tweede beoordelaar: Dr. J.M. Praamsma

Masterthesis Religious Education

Onderwijsinstelling: Christelijke Hogeschool Ede

Opdrachtgever: Sectie Godsdienst van de Jacobus Fruytier scholengemeenschap

Datum: 22 juni 2016

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Samenvatting	4
1. Inleiding.....	6
1.1 Opbouw van het onderzoeksrapport.....	6
1.2 Aanleiding	6
1.3 Probleem- en doelstelling.....	7
1.4 De Jacobus Fruytier scholengemeenschap.....	8
2. De invloed van ICT en technologie op het onderwijs.....	9
2.1 De invloed van ICT en technologie op de samenleving	9
2.1 De invloed van ICT en technologie bij het verkrijgen van informatie	9
2.2 De invloed van ICT en technologie op het leren leren	10
2.3 De invloed van ICT en technologie op parate kennis.....	11
2.4 De invloed van ICT en technologie op een leven lang leren	12
2.5 Mogelijke problemen	12
2.6 Conclusies	14
3. Onderzoeksvraag en -methode	15
3.1 Onderzoeksvraag	15
3.2 Methodologische verantwoording	15
3.2.1 Delphi-ronde 1	16
3.2.2 Delphi-ronde 2	17
3.3 Data Analyse	17
3.3.1 Delphi-ronde 1	17
3.3.2 Delphi-ronde 2	18
3.3.3 Delphi-ronde 3	18
4. Resultaten	19
4.1 ICT en technologie	19
4.2 Digital classrooms	19
4.3 Leren door te netwerken.....	20
4.4 Digitale vaardigheden.....	20
4.5 Nieuwe informatiebronnen vragen om nieuwe vaardigheden.....	21
4.6 Meer kennis van minder	21
4.7 Zelfstandig leren	22
4.8 Een paradigmashift.....	22
5. Conclusies discussie en aanbevelingen	24
5.1 Conclusies per deelvraag ten aanzien van de specifieke vraagstelling.....	24

5.1.1 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de toenemende invloed die ICT en technologie heeft in het godsdienstonderwijs? .	24
5.1.2 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van digitale vaardigheden binnen het godsdienstonderwijs?.....	24
5.1.3 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de nieuwe manier van leren leren?	25
5.1.4 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van meer kennis van minder onderwerpen binnen het godsdienstonderwijs?	26
5.1.5 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van zelfstandig leren?.....	26
5.1.6 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de beschreven paradigmashift in het godsdienstonderwijs?	26
5.2 Conclusies met betrekking tot het huidige onderwijsvernieuwingdiscours	27
5.3 Discussie	28
5.4 Aanbevelingen van de onderzoeker.....	30
Literatuurlijst	32
Bijlage 1 Visie van de sectie godsdienst 2015-2020.....	34
Bijlage 2 Conceptueel kader	35
Bijlage 3 Geordend overzicht van argumenten met Topic list (Delphi-ronde 1).....	36
Bijlage 4 Consensus en samenvatting argumenten n.a.v. Delphi-ronde 1,2 en 3.....	42
Bijlage 5 Blog Vergezichten	49
Bijlage 6 Korte persoonlijke terugblik.....	51
Bijlage 7 Ingevuld feedbackformulier opdrachtgever	53
Bijlage 8 Ingevuld feedbackformulier afstudeerbegeleider	54
Bijlage 9 Ingevuld zelfevaluatieformulier student	55

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterthesis. De motivatie voor dit onderwerp: onderwijsvernieuwingen, komt voort uit mijn interesse voor dit thema. Dit is mede tot stand gekomen omdat de lesmethodes van de sectie godsdienst in de tweede fase niet meer voldoen aan de onderwijskundige visie van de 21ste eeuw. Daarnaast is er ook een landelijke discussie gaande over onderwijsvernieuwingen. Gedurende het schrijven van deze thesis ben ik erachter gekomen dat deze thematiek mij bijzonder interesseert en hier wil ik mij in blijven verdiepen en verder in ontwikkelen.

Dat ik zover ben gekomen en nu een voorwoord voor een masterthesis kan schrijven, geeft reden tot dankbaarheid en verwondering. De weg hiernaar toe is geen eenvoudige weg geweest. Maar mede dankzij een aantal mensen in mijn directe omgeving heb ik deze masterthesis kunnen voltooien. Allereerst bedank ik mijn begeleidster Corrie de With van de Christelijke Hogeschool Ede. Mede door haar kritische houding, gericht op verbetering van proces en product en door de wijze waarop en de snelheid waarmee zij haar begeleidende taak vormgaf, is deze thesis tot stand gekomen. Daarnaast wil ik mijn vrouw Dorien bedanken voor haar geduld en tijd waarmee zij mij, ook in tijden dat het minder makkelijk ging, heeft gesteund. Met haar kennis en kunde vanuit de exacte wetenschap heeft zij mij voorzien van feedback, gericht op verbetering van deze thesis. Ook wil ik mijn schoonmoeder, mijn vriend Cees-Jan Smits en collega's van de sectie godsdienst bedanken voor het aandeel wat zij hebben gehad in deze thesis.

De Jacobus Fruytier scholengemeenschap als mijn werkgever bedank ik voor de mogelijkheid tot het volgen van de opleiding Master Religious Education.

Tot slot gaat mijn dankbaarheid uit naar Hem in Wie ik mag geloven en van Wie ik mij afhankelijk weet.

Deo Gratias (God zij dank)

R.H. Schilder

21-6-2016

Samenvatting

Probleemstelling: Binnen het onderwijs zijn er van tijd tot tijd veranderingen en discussies over vorm en inhoud van het onderwijs. Om het onderwijs toekomstbestendig te laten zijn is het belangrijk om hiervoor een duidelijke visie te ontwikkelen die gezamenlijk gedragen wordt. Deze gezamenlijk gedragen onderwijskundige visie op toekomstbestendig godsdienstonderwijs op de Jacobus Fruytier scholengemeenschap is nog niet aanwezig. Daarom is het doel van dit onderzoek om als sectie godsdienst een heldere visie op goed en toekomstbestendig godsdienstonderwijs te ontwikkelen. Daarnaast zal dit onderzoek ook inzicht geven in de wijze waarop de sectie godsdienst om kan gaan met de aanbevelingen uit het rapport onsonderwijs2032. *Methode:* Door middel van een uit drie rondes bestaande Delphi-studie is deze visie ontwikkeld. In Delphi-ronde 1 is gekozen voor een half gestructureerde interviewvorm via een online enquête welke is ingevuld door 12 respondenten. De resultaten hiervan zijn in de tweede ronde voorgelegd aan dezelfde groep om te komen tot een consensus of om meningsverschillen te bediscussiëren. Er waren uiteindelijk drie Delphi-rondes nodig om te komen tot een eindresultaat. De resultaten vormen die directe input voor de conclusies. *Conclusie:* Vanuit dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat de respondenten terughoudend zijn ten aanzien van meer ICT en technologie binnen het godsdienstonderwijs. ICT en technologie kunnen ingezet worden als praktische hulpmiddelen. Met dit standpunt staan zij kritisch tegenover de gepresenteerde voorstellen van het platform onsonderwijs2032 ten aanzien van het gebruik van ICT en technologie binnen het godsdienstonderwijs. Binnen de godsdienstles gaat het vooral om de persoonlijke ontmoeting. Hierdoor kan de docent fungeren als identificatiefiguur en dat is belangrijk. Daarom is het onwenselijk om te werken in zogenoemde ‘digital classrooms’ (Kong, 2014). We leven in een digitaal tijdperk hierdoor gaat ook het leren anders. Leerlingen leren binnen en door de verschillende netwerken waarin ze zich bevinden. Deze netwerken kunnen helpend zijn om te leren. Echter, het is van groot belang dat leerlingen juist in een netwerksamenleving leren om te investeren in diepgaande kwalitatief hoogwaardige contacten. Kwaliteit in plaats van kwantiteit. In dit digitale tijdperk is informatie alom en overal beschikbaar omdat leerlingen in het bezit zijn van ‘mobile devices’. Ten eerste is het daarom nodig dat leerlingen beschikken over digitale vaardigheden om te kunnen omgaan met digitale bronnen. Het gaat er dan om dat ze de juiste informatie weten te verzamelen en deze kunnen beoordelen op validiteit vanuit een bijbels perspectief. De vaardigheid om niet digitale bronnen te kunnen bestuderen is en blijft belangrijk. Ten tweede is het niet persé noodzakelijk dat leerlingen van alles iets weten. Leerlingen moeten juist meer kennis hebben van minder onderwerpen. Kwaliteit in plaats van kwantiteit. Verder vraagt de samenleving van de toekomst om zelfstandige,

kritisch denkende wereldburgers. Daarom moeten leerlingen zelfstandig leren leren. Hier ligt een belangrijke taak voor de docenten die hiertoe dienen op te leiden. Het huidige onderwijs is te resultaat gericht en zou meer een houding moeten stimuleren waarbij de leerling leert omdat hij er zelf beter van wordt en niet om de toets te halen. Het huidige onderwijs dient op bovengenoemde punten te vernieuwen. Maar onderwijs totaal anders inrichten - een paradigmashift - is volgens het merendeel van de respondenten niet nodig.

1. Inleiding

1.1 Opbouw van het onderzoeksrapport

Deze scriptie is een onderzoek naar de visie op goed en toekomstbestendig godsdienstonderwijs van docenten die het vak godsdienst doceren aan de Jacobus Fruytier scholengemeenschap (JFSG). In deze inleiding wordt eerst ingegaan op de aanleiding van dit onderzoek (1.2) en de probleem- en doelstelling (1.3). Vervolgens wordt een korte schets van de JFSG gegeven waar dit onderzoek op is betrokken (1.4). In hoofdstuk 2 staat de theoretische verkenning van de probleemstelling centraal. Om een duidelijke onderwijskundige visie te kunnen ontwikkelen op toekomstbestendig onderwijs is het van belang om een duidelijk beeld te schetsen van de toekomstige samenleving. Wat betekent dit voor de huidige generatie leerlingen en wat wordt er van hen gevraagd. Daarom zal in hoofdstuk 2 worden ingegaan op de vraag wat het noodzakelijk maakt om na te denken over toekomstbestendig onderwijs gevolgd, door enkele conclusies. Vervolgens volgt een beschrijving van de precieze vraagstelling (hoofdstuk 3.1) die beantwoord moet worden. Daarna volgt een beschrijving van de methode waarmee deze vraagstelling beantwoord dient te worden (hoofdstuk 3.2). In het daarop volgende hoofdstuk volgt een weergave van de onderzoeksresultaten (hoofdstuk 4), gevolgd door conclusies en discussiepunten (hoofdstuk 5) die naar voren zijn gekomen uit dit onderzoek.

1.2 Aanleiding

De directe aanleiding voor dit onderzoek is dat verschillende methodes voor het vak godsdienst op de JFSG niet meer aansluiten bij deze tijd. Het merendeel van de methodes is ontwikkeld in de jaren '90. Naar de mening van de docenten godsdienst, onder andere in de bovenbouw van de JFSG, voldoen deze methodes niet meer. In de eerste plaats voldoen deze niet meer, omdat ze didactisch en pedagogisch niet meer aansluiten bij de huidige tijd en samenleving. Een voorbeeld hiervan is verouderd taalgebruik wat niet begrepen wordt door de leerlingen. Ook wordt er een eenzijdige leerstijl gebruikt waarbij het gaat om reproductie en er worden geen verschillende didactische principes gebruikt. De huidige methodes zijn ingericht op docent gestuurd onderwijs waarbij vooral kennis verwerven centraal staat en er geen aandacht is voor inzicht en toepassen. De meeste van de huidige methodes zijn ingericht op het 'leren leren' uit de jaren '90 en niet op het 'leren leren' van de 21ste eeuw. In de tweede plaats is het ook de vraag of de methodes theologisch nog aansluiten bij het profiel, doelstelling en taak van de school¹. Om deze redenen staan de docenten godsdienst in de bovenbouw van de JFSG voor de taak om nieuwe methodes te

¹ Zie website http://www.jfsg.nl/Organisatie/visie_en_missie

ontwikkelen. De sectie godsdienst dient dit zelf te ontwikkelen, omdat er geen methodes op landelijk niveau worden gemaakt welke passen bij de identiteit van de school. De nieuw te ontwikkelen methode moet uiteraard aansluiten bij de tijd waarin wij leven en inspelen op de toekomst. Dit vraagt om een heldere onderwijskundige visie op goed en toekomstbestendig godsdienstonderwijs van de sectie godsdienst. Als geschreven wordt over de onderwijskundige visie wordt daarmee vooral de visie op didactiek en in mindere mate godsdienstpedagogiek bedoeld.

Het is echter nog onvoldoende duidelijk wat die visie op goed en toekomstbestendig godsdienstonderwijs is. Allereerst moet de visie verduidelijkt worden voor er aan een methode gewerkt kan worden. Van belang is dat de theologische inhoud van de methode mede up-to-date is voor deze tijd. Het is niet de urgentie van de docenten godsdienst om de theologische inhoud te onderzoeken, maar de directe aanleiding voor dit afstudeeronderzoek is de onderwijskundige kant van de methode.

1.3 Probleem- en doelstelling

Het is nog onvoldoende duidelijk wat de visie op goed en toekomstbestendig godsdienstonderwijs is. Er is door de sectie wel een visie ontwikkeld. Deze visie beschrijft waartoe de sectie wil opleiden en wat er verwacht wordt van de leerlingen op het gebied van identiteit, attitude, kennis en vaardigheden (zie bijlage 1). Deze visie gaat echter onvoldoende in op het godsdienstonderwijs van de toekomst. Vragen als: ‘Hoe moet het toekomstig godsdienstonderwijs eruit komen te zien?’ en ‘Welke onderwijsvernieuwingen moeten er doorgevoerd worden, zodat het godsdienstonderwijs op de JFSG bij de tijd is en inspeelt op de toekomst?’ worden hierin niet behandeld. De probleemstelling luidt daarom als volgt:

Er is nog geen gezamenlijk gedragen onderwijskundige visie op toekomstbestendig godsdienstonderwijs op de JFSG.

Verheldering van de probleemstelling is noodzakelijk alvorens er gewerkt kan worden aan de nieuw te ontwikkelen methode.

Er is nog een reden die dit onderzoek noodzakelijk maakt. Gelijktijdig aan het vernieuwingsproces van het godsdienstonderwijs vindt ook op landelijk niveau een bezinning plaats over de vraag: Wat is goed onderwijs? De landelijke onderwijsraad heeft in 2014 een belangrijk rapport gepubliceerd waarin diverse ontwikkelingen en lijnen in kaart worden gebracht (Onderwijsraad, 2014). Hierop is een commissie in het leven geroepen door staatssecretaris Sander Dekker die onder leiding staat van Paul Schnabel. Deze commissie (onsonderwijs2032) heeft een rapport gepubliceerd (Platform onsonderwijs2032, 2016) met een aantal belangrijke aanbevelingen en conclusies. De vraag is of deze conclusies over

genomen dienen te worden en geïmplementeerd moeten worden door de sectie godsdienst in hun nieuwe methodes. Daarom is het doel van dit onderzoek om helder te krijgen wat de visie is van de docenten godsdienst op de JFSG t.a.v. goed en toekomstbestendig onderwijs voor het vak godsdienst. Vervolgens kan de sectie daarmee verder werken aan de nieuw te ontwikkelen methode.

1.4 De Jacobus Fruytier scholengemeenschap

De Jacobus Fruytier scholengemeenschap is een reformatorische school voor voortgezet onderwijs met vier vestigingen: Apeldoorn, Apeldoorn-Musschenburgh, Rijssen en Uddel.

De school biedt de volgende onderwijsvormen aan: cluster 4, praktijkonderwijs, mbo niveau 1, vmbo, havo en lyceum. Daarnaast beschikt de school over een reboundklas, biedt ze versterkt talen onderwijs aan en kunnen lyceumleerlingen tweetalig onderwijs volgen.

Kwaliteit, toerusting & vorming en zorg voor leerlingen zijn belangrijke woorden die een grote plaats in het onderwijs op de JFSG innemen. Zo wil de school leerlingen voorbereiden op hun toekomst. De school wil op reformatorische grondslag kwalitatief goed onderwijs bieden (Jacobus Fruytier scholengemeenschap, z.d.).

Doel van de school is om leerlingen te vormen als christen zodat zij een volwaardige plaats innemen in gezin, kerk en maatschappij. De Bijbel neemt een centrale plek in op de JFSG (Jacobus Fruytier scholengemeenschap, z.d.).

Tijdens het cursusjaar 2014-2015 zaten er 2688 leerlingen op de JFSG. In totaal werken er 320 medewerkers op de school. Van deze 320 medewerkers doceren 14 docenten het vak godsdienst. Elke klas krijgt minimaal één of twee uur godsdienst per week. Daarnaast heeft het TOVO een belangrijke plek binnen de school. Hier wordt op verschillende wijze vorm aan gegeven (Jacobus Fruytier scholengemeenschap, 2014).

2. De invloed van ICT en technologie op het onderwijs

2.1 De invloed van ICT en technologie op de samenleving

Veranderingen in samenleving en maatschappij zijn niet alleen van deze tijd. De hele voorgaande geschiedenis is onderhevig geweest aan veranderingen (Diepstraten, 2006). Zo is ook de verwachting voor de komende decennia. De verwachting is dat ICT en technologie een nog grotere rol gaan spelen in de toekomstige samenleving. Hierdoor zullen bestaande banen verdwijnen en daardoor zal er een verschuiving plaats vinden op de arbeidsmarkt. Deze bestaande banen worden overgenomen door nieuwe technologieën. Werk waarbij interactie tussen mensen nodig is zal blijven bestaan, evenals werk dat minder scholing vereist (Allen & Van der Velden, 2012). Daarbij zal de samenleving meer flexibiliteit vragen dan nu het geval is. Werknemers worden geacht mee te gaan met nieuwe technologieën binnen het vakgebied en deze nieuwe uitvindingen zich eigen te maken. Het kan zijn dat nieuwe uitvindingen het werk overnemen waardoor omscholing nodig is (Diepstraten, 2006). De VO-raad heeft daarom als doel om op een duurzame wijze te werken aan onderwijskwaliteit en leerlingen zo voor te bereiden op deze toekomst (VO-Raad, 2013).

2.1 De invloed van ICT en technologie bij het verkrijgen van informatie

Het probleem waar het huidige onderwijssysteem tegenaan loopt, is dat de hedendaagse leerling op een andere manier aan informatie komt dan vroeger. Waar men vroeger boeken als hulpmiddel gebruikte, zal men nu meer gebruik gaan maken van digitale hulpmiddelen zoals: smartphone, tablet of de computer (Van der Perre, 2015). Uit een onderzoek van Beljaarts (2006) weten we dat 87% van de scholieren het internet gebruikt bij het zoeken naar informatie. Slechts 4% gebruikt hiervoor boeken uit de bibliotheek (Brand-Gruwel, 2012).

Doordat leerlingen in het bezit zijn van moderne technologie, zoals de smartphone, biedt dit ook kansen voor het onderwijs om direct aan te sluiten bij de belevingswereld van de leerling en om de inhoud van het vak op een didactisch effectieve wijze te doceren met behulp van technologie.

Door het gebruik van smartphone, tablet of de computer in combinatie met het internet beschikt de leerling over informatie dat alom en overal tegenwoordig is. Dit biedt aan de leerling veel mogelijkheden en wordt daarom ook belangrijk (Kong, 2014).

Uit recent onderzoek blijkt dat slechts 30 procent van de tweedeaars leerlingen in het voortgezet onderwijs in staat is zelfstandig een computer te gebruiken als instrument om informatie mee te verzamelen en te beheren. Zo blijkt dat de leerling wel weet hoe de computer te gebruiken, maar om daar effectief informatie mee te verzamelen beheersen ze

niet als competentie (Platform onsonderwijs2032, 2016). Er ligt een grote uitdaging voor het onderwijs om leerlingen goed te leren omgaan met deze oneindige bron van informatie.

De taak van het onderwijs betreft het onderwijzen van digitale vaardigheden om ervoor te zorgen dat leerlingen in staat zijn om op een goede wijze informatie te verzamelen met behulp van ICT (Onderwijsraad, 2003; Brand-Gruwel, 2012; Platform onsonderwijs2032, 2016).

Hier ontstaat wel een probleem: De huidige samenleving wordt overspoeld door ontwikkelingen op het gebied van technologie en ICT. Jongeren groeien op en groeien mee in deze samenleving. Hierdoor zijn jongeren vaak meer ICT vaardig dan hun docenten (Allen & Van der Velden, 2012). Het blijkt dat met name oudere onderwijzers moeite hebben met de integratie en omgang met ICT (Legierse, 2015). Daarnaast blijkt dat er slechts beperkte structurele aandacht is voor digitale vaardigheden in het onderwijs (Platform onsonderwijs2032, 2016). Het onderwijs loopt achter op de snelle ontwikkelingen in de samenleving.

2.2 De invloed van ICT en technologie op het leren leren

De huidige generatie leerlingen is sociaal, interactief en in het bezit van een smartphone (Akkerman, 2007; Yáñez, 2015). Onder andere hierdoor leren leerlingen te netwerken en maken ze onderdeel uit van diverse netwerken. Binnen deze netwerken wordt informatie gedeeld en nieuwe kennis geconstrueerd met diverse mensen. Dit is een manier van leren leren die aansluiting vindt binnen de leertheorie van het sociaal constructivisme. Hierdoor kunnen deze netwerken gezien worden als leeromgevingen voor leerlingen.

Deze leeromgevingen zijn niet alleen aan school verbonden, het leren gaat ook buiten school door (Diepstraten, 2006; Platform onsonderwijs2032, 2016). Sterker nog, de docent als kennisbron en overdrager is niet persé noodzakelijk. Leerlingen kunnen van het internet leren van wie en waar ook ter wereld. Zo is de wereld geworden tot een 'global village' met name door het internet.

In deze tijd komt kenniscreatie veel vaker via het niet-lineaire internet tot stand door 'browsend' en 'zappend' te leren. Waarbij de lerende al 'surfend' en via 'trial and error' steeds nieuwe dingen ontdekt en stukken informatie tot een eigen samenhangend geheel knutselt. Dit wordt ook wel bricolage genoemd. Het kunnen omgaan met complexe informatiebestanden (infonavigatie), het op waarde kunnen beoordelen van informatie én informatie betekenis weten te geven (het alleen bij elkaar sprokkelen van informatie creëert nog geen kennis) worden hiermee steeds belangrijkere vaardigheden (Diepstraten, 2006).

Leerlingen kunnen met mensen over de hele wereld in contact komen en worden 24 uur per dag op de hoogte gehouden door de media over lokale en mondiale ontwikkelingen (Fluijt,

2015). Dit levert de leerlingen veel leerervaringen op. Wel moet er een kritische kanttekening gemaakt worden bij deze manier van leren. Deze kanttekening komt van Dewey en Biesta. Eerst moet opgemerkt worden dat deze manier van leren, door bijvoorbeeld netwerken, past binnen de onderwijsfilosofie van Dewey en Biesta. Zij benadrukken namelijk dat de sociale interactie tussen mensen van groot belang is voor het leren en daarvoor is communicatie nodig.

In de onderwijsfilosofie van Dewey -en Biesta volgt hem hier in- wordt er vooral geleerd als leren een gezamenlijke onderneming is tussen de leerling en de leraar. Het onderwijs uit het verleden, maar ook uit het heden is vaak onderwijs dat leerlingen wordt 'aangedaan'. De leraar als zender van de informatie en de leerling als de ontvanger. Op deze manier wordt informatie opgelegd en dat is volgens Dewey geen onderwijs.

Nu wekt onze wereld van mondiale media en het internet de suggestie dat er veel meer communicatie is, of dat er in elk geval meer mogelijkheden voor communicatie bestaan dan in het verleden. Maar volgens Dewey betekent dit niet dat er automatisch participatie is, wat volgens hem een voorwaarde is om te leren. Hierin schuilt ook meteen het gevaar. Participeren is nodig om te leren, maar echt participeren vraagt meer dan alleen communiceren via een medium. In dit geval is communicatie problematischer, want communicatie d.m.v. een medium gaat over verschillen heen. Het scheppen van een gedeelde wereld vraagt er om dat iedereen die eraan deelneemt een belang en een aandeel heeft. Dit is echter precies wat regelmatig ontbreekt in bijvoorbeeld de interactie tussen zogenoemde eerste en derde wereld of in de interactie tussen verschillende klassen, culturen, of religies (Biesta, 2015).

2.3 De invloed van ICT en technologie op parate kennis

Leerlingen beschikken overal en altijd over informatie. Daarnaast is de wereld geworden tot een 'global village'. Het is namelijk die wereld waarin ze leven, wonen en werken. Daarom dient het toekomstig onderwijs een bijdrage te leveren aan een goede kennisbasis van de wereld (Platform onsonderwijs2032, 2016). Kennis van de wereld: meer van minder. In de visie van het Platform biedt de school van de toekomst leerlingen essentiële kennis en vaardigheden die ze kunnen gebruiken om de wereld om hen heen te begrijpen en mede gestalte te geven. Die basis hebben ze nodig om te leren hoe ze nieuwe informatie tot zich kunnen nemen en die in uiteenlopende situaties op een verantwoordelijke manier kunnen toepassen. Toekomstgericht onderwijs biedt leerlingen een vaste kern van essentiële kennis over drie domeinen: natuur & technologie, mens & maatschappij en taal & cultuur (Kennismaking met religie, als aspect van cultuur, behoort ook tot dit domein). Het Platform

stelt dat kennis een belangrijke basis blijft, maar wel specifiek moet worden: ‘meer van minder’ (Platform onsonderwijs2032, 2016).

2.4 De invloed van ICT en technologie op een leven lang leren

De verwachting is dat baan- en baaszekerheid behoort tot de geschiedenis (Platform onsonderwijs2032, 2016). Werkzekerheid zal bepaald worden door het vermogen van mensen om zichzelf vaardigheden eigen te maken en nieuwe kennis te ontwikkelen en door een zekere flexibiliteit in het aanvaarden van werk waar vraag naar is. Zelfs werk waarvoor weinig scholing vereist is, zal steeds meer gedaan worden door mensen met een hoger opleidingsniveau.

De meeste mensen die toetreden tot de arbeidsmarkt zullen dat doen als werknemer, maar ook van hen wordt een ondernemende houding verwacht gedurende een langere periode in hun leven of zelfs hun hele leven (Platform onsonderwijs2032, 2016). Daarom zullen mensen zich moeten voorbereiden op een leven waarin ze permanent zullen blijven leren en dit is niet aan tijd of plaats gebonden (Denktank, 2015; Platform onsonderwijs2032, 2016).

Leren is daarom niet alleen school gerelateerd maar gaat daarna verder. Deze trend is niet nieuw, want al eerder is dit tot onderwerp van beleid gemaakt (zie bijvoorbeeld Ministerie van OC&W, 2002b; Ministerie van SZW, 2002; Onderwijsraad, januari 2003b en februari 2003). Al in de jaren zeventig doet het concept levenslang leren zijn intrede. In maart 2000 is in Lissabon al een ‘Memorandum on lifelong learning’ aangenomen. Hierin is in 2010 afgesproken om van Europa de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie ter wereld te maken (Diepstraten, 2006). Technologie zoals internet biedt veel kansen om een meer open leer cultuur te stimuleren die levenslang door zal gaan (Yáñez, 2015).

De urgentie om zelfstandig te kunnen leren is groter geworden met name in het verdere onderwijs. Zelfstandig leren wordt algemeen beleden als een geloofspunt van het hoger onderwijs, zeker in de constructivistische benadering. Het klassieke ideaal van de universiteit is een academische omgeving waarin jongeren onder begeleiding van professoren zelfstandig leren en kritisch aan onderzoek doen. (...) Studenten als verantwoordelijke partners betrekken in het eigen leerproces blijft daarbij de uitdaging (Van der Perre, 2015; Platform onsonderwijs2032, 2016).

2.5 Mogelijke problemen

Moderne technologie biedt een rijkdom aan mogelijkheden, maar hier schuilt ook meteen het gevaar. De ICT revolutie brengt zoveel mogelijkheden met zich mee dat men ‘door de bomen het bos niet meer ziet’. De enorme complexiteit en snelheid waarmee techniek verandert stelt ons voor een groot aantal uitdagingen (Allen & Van der Velden, 2012).

Docenten moeten geschoold zijn om goed om te kunnen gaan met nieuwe technieken en vooral oudere docenten hebben hier moeite mee (Legierse, 2015). Een veel voorkomend probleem is dat hier vaak weinig tijd en geld voor beschikbaar is (Allen & Van der Velden, 2012). Daarnaast blijken oudere docenten minder gemotiveerd om deze uitdaging aan te gaan, wat een belangrijke voorwaarde is voor succes (Legierse, 2015).

Vaak ontbreekt een goed doordachte visie op het gebruik van technologie binnen het onderwijs (Allen & Van der Velden, 2012; Diepstraten, 2006). Slechts het introduceren van digitale technologie in ongewijzigde onderwijs- en leermethodes volstaat niet. Dit vraagt om een geheel andere denkwijze: een paradigmashift van volledig docent gestuurd onderwijs waarin kennis overgedragen wordt en de leerders dit zelf moeten kunnen toepassen naar meer zelfsturend onderwijs waarin de lerende verantwoordelijk is voor het eigen leerproces. Daarnaast moet er een verschuiving plaatsvinden van onderwijs waarin digitale technologie wordt ingepast naar onderwijs dat is afgestemd op of verweven is met digitale technologie. Echter het huidige onderwijs vertoont nog steeds gelijkenissen en kenmerken met de industriële productiewijze en is niet toegesneden op de ontwikkelingen van de kennissamenleving (Diepstraten, 2006).

Er zijn volgens tegenstanders van ICT en technologie nog meer gevaren. Is het leren via een beeldscherm wel goed. Leerlingen zouden globaal lezen en details missen. Als het papieren boek verdwijnt ben je helemaal afhankelijk van de techniek.

Daarnaast is er nog te weinig onderzoek gedaan om te kunnen concluderen dat digitaal onderwijs beter is dan het gebruik van traditioneel onderwijsmateriaal (Legierse, 2015). Een bekende criticus van technologie is Nicolas Carr. De kern van zijn kritiek is dat de typische web gebaseerde applicatie wordt gekenmerkt door de gelijktijdige aanwezigheid van meerdere vluchtige, vaak niet-gerelateerde, gefragmenteerde of divergente informatiestromen. Digitale web gebaseerde documenten, met hyperlinks die op zich al toegang geven tot meerdere informatiestromen, worden ook meestal gecombineerd met het gelijktijdig gebruik van niet-gerelateerde informatiestromen uit e-mail, sms, news feeds, social media, enz. Dit zorgt ervoor dat leerlingen steeds minder goed in staat zijn tot 'deep reading' (Carr, 2010).

Daarnaast voert hij als argument aan, dat de enorme stroom van concepten en gegevens die via meerdere zintuigen tegelijk binnenkomen zorgt voor een overbelasting. Met als gevolg dat relevante informatie zich niet goed genoeg nestelt in het langetermijngeheugen, waardoor leerlingen slecht scoren op het gebied van diep leren (Carr, 2010).

2.6 Conclusies

1. ICT en technologie spelen een grote rol in de huidige samenleving, maar zullen naar verwachting een nog grotere rol spelen in de toekomstige samenleving, waarbij het de arbeidsmarkt niet ongemoeid zal laten. Daarom is het van belang om leerlingen op te leiden tot ICT vaardige burgers die nieuwe technologieën kunnen gebruiken bij hun leerproces. Dit kan door in de toekomst binnen het onderwijs meer ruimte te maken voor 'digital classrooms'. Dit betekent dat de leeromgeving meer digitaal ingericht moet worden. Deze zogenoemde digitale leeromgeving moet het ontwikkelen van 21ste eeuwse vaardigheden stimuleren (Kong, 2014).
2. Het bezitten van smartphones of het gebruik maken van internet betekent niet dat leerlingen automatisch weten hoe zij met behulp van deze middelen de juiste informatie kunnen verzamelen. Daarom moet hiervoor meer aandacht komen binnen het onderwijs. Ontwikkeling van digitale vaardigheden is daarom van groot belang
3. Leren gaat anders dan vroeger. Vroeger was de docent de bron en overdrager van kennis. Kennis komt nu op een andere wijze tot stand. Leerlingen leren van en met elkaar. Binnen de digitale netwerken waar ze zich bevinden wordt kennis gecreëerd, gedeeld en aangevuld. Daarnaast komt kennis tot stand via 'bricolage'.
4. Het is belangrijk dat leerlingen veel kennis hebben van specifieke onderwerpen. Het gaat om kwaliteit in plaats van kwantiteit. De kennis waarover leerlingen moeten beschikken moet er vooral op gericht zijn om de wereld waarin ze leven, werken en wonen goed te kunnen begrijpen.
5. Leerlingen moeten zich voorbereiden op 'levenslang leren'. Het is daarom van groot belang dat leerlingen instaat zijn zelfstandig te leren. De urgentie om zelfstandig te leren waarbij leerlingen zich verantwoordelijk voelen voor eigen ontwikkeling en proces is daarmee alleen maar toegenomen.
6. Om in te spelen op de huidige ontwikkelingen is er een onderwijstransformatie nodig waarbij het niet alleen gaat om vernieuwing, maar ook om een verschuiving van het onderwijsparadigma (zie bijvoorbeeld Fullan, 1998; Van Walstijn, 2003a) (Diepstraten, 2006). Dit wordt noodzakelijk geacht om in te spelen op ontwikkelingen in de kennissamenleving. Slechts een introductie van ICT en digitale technologie in ongewijzigde onderwijs- en leermethodes volstaat niet. Daarom vraagt deze sterk veranderende samenleving ook om een verandering van denken over het onderwijs. Dit vraagt om een heldere visie op het onderwijs dat gegeven wordt, want het verandert namelijk de bestaande onderwijsstructuur. Aanpassingen in het curriculum, de methodes en de invulling van de les zijn noodzakelijk.

3. Onderzoeksvraag en -methode

3.1 Onderzoeksvraag

De literatuurstudie heeft een helder beeld opgeleverd, namelijk waarom het noodzakelijk is dat er onderwijsvernieuwingen plaats vinden. Daarnaast is duidelijk geworden welke onderwijsvernieuwingen noodzakelijk zijn. Aangezien het een praktijkgericht onderzoek is en er een praktijkprobleem opgelost dient te worden, betekent dit dat er een vertaalslag gemaakt dient te worden. Daarom luidt de definitieve onderzoeksvraag als volgt:

Welke van de beschreven onderwijsvernieuwingen n.a.v. de literatuurstudie moeten volgens de docenten godsdienst op de JFSG een plaats krijgen in het godsdienstonderwijs van de toekomst?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden zijn de kernen van de beschreven conclusies tot uitgangspunten genomen voor de geformuleerde deelvragen:

1. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van toenemende de invloed die ICT en technologie heeft in het godsdienstonderwijs?
2. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van digitale vaardigheden binnen het godsdienstonderwijs?
3. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de nieuwe manier van leren leren.
4. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van meer kennis van minder onderwerpen binnen het godsdienstonderwijs?
5. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van zelfstandig leren.
6. Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van een paradigmashift in het godsdienstonderwijs?

In het vervolg van dit hoofdstuk volgt een beschrijving van de gebruikte methode waarmee de onderzoeksvraag beantwoord moet worden.

3.2 Methodologische verantwoording

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden wordt gebruik gemaakt van de Delphi-methode. Dit om inzicht te krijgen in hoe de docenten godsdienst (in het vervolg: respondenten) op de JFSG over de beschreven onderwijsvernieuwingen denken. Op een systematische wijze worden de respondenten geïnterviewd via het internet (Baarda, et al., 2013; Rowe & Wright, The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis, 1999; Rowe & Wright, 'Expert Opinions in Forecasting. Role of the Delphi Technique.', 2001). De

onderwijsvernieuwingen die nodig zijn om in te spelen op de veranderingen, geschetst in de literatuurstudie, worden de respondenten voorgelegd (topic list). Op een zes punts Likert-schaal kunnen de respondenten hun voorkeuren uitdrukken (Elliott, Heesterbeek, Lukensmeyer, & Slocum, 2005). De Delphi-studie kent in principe een variabel aantal ronden, maar de klassieke vorm bestaat uit drie of vier ronden (Baarda, et al., 2013; Elliott, Heesterbeek, Lukensmeyer, & Slocum, 2005). Alle meningen en argumenten over de 'topic list' worden door de respondenten ontwikkeld. Door de terugkoppeling kunnen de respondenten commentaar geven op elkaars meningen en verwachtingen. De respondenten blijven tijdens een Delphi-studie anoniem. Hierdoor kunnen de respondenten hun autoriteit of persoonlijkheid niet gebruiken om invloed uit te oefenen op de andere deelnemers (Baarda, et al., 2013; Baarda & Julsing, Onderzoekstools, 2011; Rowe & Wright, 'Expert Opinions in Forecasting. Role of the Delphi Technique.', 2001; Rowe & Wright, The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis, 1999; Brucker, 2001). Groepsdynamica is hierdoor uitgesloten. Dit is belangrijk omdat er onder de respondenten dominante persoonlijkheden aanwezig zijn die minder dominante persoonlijkheden kunnen overstemmen. Door deze werkwijze krijgt iedereen de kans om zijn mening te geven. Ook kan iedereen zijn mening herzien of fouten toegeven. Door de samenvattingen van de antwoorden van de respondenten anoniem terug te koppelen, wordt geprobeerd om tot een vloeiend document te komen, zo veel mogelijk consensus te bereiken en dus tot een goed advies te komen (Baarda, et al., 2013; Baarda & Julsing, Onderzoekstools, 2011; Elliott, Heesterbeek, Lukensmeyer, & Slocum, 2005; Swanborn, 2010).

3.2.1 Delphi-ronde 1

In de eerste ronde is gekozen voor een half gestructureerde interviewvorm. De topics liggen vast middels de 'topic list'². Dit zijn de beschreven onderwijsvernieuwingen die vanuit de literatuurstudie naar voren zijn gekomen. Via een online enquête, Google Formulieren, geven de respondenten hun mening ten aanzien van de beschreven onderwijsvernieuwing. Eerst geven de respondenten middels een Likert-schaal (1-6 waarbij 1: helemaal oneens is en 6: helemaal eens) aan in welke mate zij denken dat deze onderwijsvernieuwing een plek dient te krijgen binnen het godsdienstonderwijs op de JFSG. Het is noodzakelijk dat de Likert-schaal wordt ingevuld, omdat zo inzichtelijk wordt of er een consensus is over het onderwerp. Er is een consensus bereikt als het gemiddelde van de Likert-schaal een 'eens'(5), 'helemaal eens'(6), 'oneens'(2) of 'helemaal oneens'(1) oplevert (Swanborn, 2010; Baarda & Julsing, Onderzoekstools, 2011; Baarda, et al., 2013). Nadat de Likert-schaal is ingevuld moeten de respondenten hun mening beargumenteren. Deze meningen vormen

² Om te komen tot een goede beantwoording van deelvraag één is hier de uitzondering gemaakt om twee 'topics' uit te vragen bij de respondenten.

de input voor Delphi-ronde2 en de uiteindelijke visie waarover consensus wordt bereikt.
Delphi- ronde 2

3.2.2 Delphi-ronde 2

Ronde twee van het Delphi-onderzoek kent twee doelen. In de eerste plaats wordt getoetst of de respondenten de geschetste consensus onderschrijven. De respondenten beoordelen opnieuw aan de hand van de Likert-schaal de uitkomsten van de eerste ronde waarover een consensus is bereikt. Daarna wordt gevraagd hun mening te onderbouwen met argumenten indien zij het oneens zijn met de voorgestelde consensus. Eventuele andere op of aanmerkingen zijn ook mogelijk (Baarda & Julsing, Onderzoekstools, 2011). Ten tweede is deze Delphi-ronde bedoeld voor een confrontatie van standpunten. Dit is uitgelokt door de respondenten expliciet stelling te laten nemen ten aanzien van de discussiepunten, zoals die in Delphi-ronde 1 naar voren zijn gekomen. Om die reden worden de resultaten uit de eerste Delphi-ronde opnieuw voorgelegd aan de respondenten. De onderwerpen zijn voorzien van een samenvatting van de reacties, geordend op basis van gelijksoortige argumenten, weergegeven in voor of tegen de topic. Daarna kunnen de respondenten aangeven of ze het eens of oneens zijn met de argumenten. Als ze het oneens zijn wordt gevraagd om duidelijk uit te leggen met welke argumenten ze het oneens zijn. Dit proces wordt net zolang herhaald tot dat er over alle onderwerpen een consensus is bereikt of er verzadiging van gebruikte argumenten optreedt.

3.3 Data Analyse

3.3.1 Delphi-ronde 1

In totaal hebben in de eerste ronde 12 respondenten gereageerd op de enquête. De deelvragen zoals geformuleerd in 3.1 zijn de uitgangsvragen voor de enquête. Voor de enquêtevragen is gebruik gemaakt van een korte weergave van de belangrijkste 'topics' die naar voren gekomen zijn uit de literatuurstudie. Zo is een topic list ontstaan waarbij één of meerdere topics de deelvraag moeten beantwoorden (zie bijlage 3). Vervolgens is een conceptueel kader aangelegd; dit is het interpretatie kader van de onderzoeker. Aan het conceptueel kader zijn labels gekoppeld d.m.v. kleuren (zie bijlage 2). Vervolgens zijn de reacties geanalyseerd. Het ordenen van de argumenten is gedaan met behulp van de labels. Alle soortgelijke argumenten is hetzelfde label gegeven. Er is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van authentieke uitspraken van de respondenten om interpretaties van de onderzoeker te voorkomen. Zie Bijlage 2 voor het geordende overzicht van meningen en argumenten per topic. In dit overzicht is ook aangegeven door hoeveel respondenten het (spontaan) is benoemd. Dit maakt het belang duidelijk van desbetreffende opmerking. Als

een respondent een bepaalde opmerking niet (spontaan) benoemt, betekent dat niet automatisch dat de respondent het met het betreffende punt oneens is of het belang ervan niet onderkent. In Delphi-ronde 2 wordt dit getoetst en moet dit duidelijkheid geven.

3.3.2 Delphi-ronde 2

Delphi-ronde 2 is beantwoord door 10 respondenten. In Delphi-ronde 2 is getoetst of collega's zich herkennen in de voorgestelde consensus tot stand gekomen na Delphi-ronde 1. Indien de respondent het niet eens was met de voorgestelde consensus dan kon dat aangegeven worden met een duidelijke beargumentering. Ook is gekeken in welke mate (uitgedrukt in procenten) de respondenten het eens of oneens waren met de argumenten die gegeven werden bij de beschreven onderwijsvernieuwingen waarover nog geen consensus was. Uit de resultaten daarvan is een duidelijk beeld ontstaan. Er werden weinig nieuwe argumenten gegeven. Daarnaast werden er argumenten gegeven die ongeveer hetzelfde waren als de al bestaande argumenten. Hieruit is opgemaakt dat er verzadiging is opgetreden. Daarom is op basis van de percentages in procenten uitgedrukt of argumenten definitief zijn (70% of meer). De argumenten die gegeven zijn door de respondent terwijl hij het oneens is zijn weergegeven in bijlage 4. Vervolgens is er een consensus beschreven bestaand uit argumenten voor en tegen. Deze consensus is opnieuw voorgelegd aan de respondenten ter toetsing. Dit is gedaan in Delphi-ronde 3. Over één topic is in Delphi-ronde 2 geen consensus bereikt. Deze is in ronde 3 ter toetsing voorgelegd aan de respondenten. Door de onderzoeker zijn twee mogelijke standpunten verwoord waarbij de respondenten aangeven in welke van deze twee standpunten ze zich het meest herkennen.

3.3.3 Delphi-ronde 3

Delphi-ronde 3 is beantwoord door 11 respondenten. Ten aanzien van de topic en de daartoe voorgestelde consensus is door een duidelijke meerderheid overeenstemming bereikt. Dat wil zeggen dat in alle gevallen minimaal 70% van de respondenten het eens is met de voorgestelde consensus. De voorgestelde consensus (zie bijlage 4) is daarmee definitief en vormt het resultaat. Ook de topic waarover geen consensus is bereikt na Delphi-ronde 2 geeft een duidelijk resultaat.

4. Resultaten

4.1 ICT en technologie

1. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van ICT en technologie binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: de respondenten staan terughoudend ten aanzien van ICT en moderne technologie binnen het vak godsdienst. Van de respondenten is 63.6% het helemaal eens en 18.2% van de respondenten is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de vraag. Hiervoor geven de respondenten de volgende argumenten:

- Persoonlijke ontmoeting moet het uitgangspunt zijn in de les.
- Er moet afstand bewaard worden ten aanzien van de digitale seculiere wereld. Door dit zo min mogelijk toe te passen in de les, is de docent hierin een voorbeeld. Leerlingen kunnen op deze manier zien dat het ook zonder kan of hoe je in beperkte mate op een verantwoorde wijze om kunt gaan met moderne technologie.
- Het is wetenschappelijk gezien nog onvoldoende duidelijk welke invloed digitale prikkels hebben op leerlingen.
- Totale distantie is onmogelijk. Als praktisch hulpmiddel kunnen ICT en technologie een bijdrage leveren aan het godsdienstonderwijs. Het is uiteindelijk aan de docent godsdienst of en in welke mate hiervan gebruik gemaakt wordt.

4.2 Digital classrooms

2. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van digital classrooms binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: digital classrooms horen helemaal niet (60%) of niet (30%) thuis binnen het godsdienstonderwijs op de JFSG. Hiervoor geven de respondenten de volgende argumenten:

- Dit is een taak voor een vak waar ICT vaardigheden worden gedoceerd.
- Bij het vak godsdienst gaat het vooral om het daadwerkelijke 'face to face' contact. Digital classrooms dragen hier niet aan bij.
- Bij het vak godsdienst is de docent identificatiefiguur. Hierdoor moeten leerlingen zien en ervaren wat het betekent om de Heere Jezus lief te hebben. Dit is niet mogelijk binnen een digitale leeromgeving.

Eén docent godsdienst is het niet eens, maar ook niet oneens met deze argumenten. Maar geeft hiervoor geen argumenten.

4.3 Leren door te netwerken

3. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van leren door te netwerken als nieuwe manier van leren binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 46.5% is het helemaal eens en 36.4% is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de vraag. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de vraag:

- Leer leerlingen om te investeren in diepgaande contacten zodat de kwaliteit van die contacten verbeterd wordt.
- Leer leerlingen om diepgaand te investeren in de juiste contacten: kwaliteit in plaats van kwantiteit.
- Binnen het vak godsdienst moet vooral gewerkt worden aan basiskennis en basisvaardigheden die noodzakelijk zijn voor het vak godsdienst.
- Moderne technologie kan wel als een hulpmiddel gebruikt worden om in contact te komen met gelijkgestemden of andersdenkenden binnen en buiten de landsgrenzen.
- Godsdienstdocenten zijn vrij om wel of niet gebruik te maken van deze manier van leren.
- Het is belangrijk dat leerlingen qua leeftijdsniveau en basiskennis genoeg in huis hebben om op deze manier te leren.
- Deze manier van leren mag nooit ten koste gaan van de lesstof en in het bijzonder van de Bijbel.

4.4 Digitale vaardigheden

4. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van het aanleren van digitale vaardigheden binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 54.5% is het helemaal eens en 18.2% is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de vraag. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de vraag:

- Binnen het vak godsdienst moet vooral aandacht besteed worden aan de bestudering van het papieren boek en andere niet digitale bronnen.
- De vaardigheid om niet digitale bronnen goed te kunnen bestuderen dreigt verloren te gaan en dat is onwenselijk. Dit komt omdat de digitale wereld de wereld van de jongeren is waarin en waarmee ze opgroeien.
- Het is een must dat leerlingen beschikken over digitale vaardigheden om met digitale theologische bronnen om te kunnen gaan.

- Het bijbrengen van technische vaardigheden (knoppen en tools) is een taak die hoort bij een vak als informatica.
- Binnen het vak godsdienst moet wel aandacht zijn voor het leren verzamelen van de juiste informatie waarbij het kunnen beoordelen op validiteit belangrijk is.
- Binnen het vak godsdienst moeten leerlingen leren om nieuwsitems, programma's, columns etc. op waarde te kunnen schatten. Dit is een belangrijke vaardigheid.

4.5 Nieuwe informatiebronnen vragen om nieuwe vaardigheden

5. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van de nieuwe manier van leren leren binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 50% is het helemaal eens en 40% is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de uitgangsvraag. Eén respondent (10%) is het niet eens met de voorgestelde consensus. De volgende uitgangspunten worden gegeven door de respondenten ten aanzien van de vraag:

- In dit digitale tijdperk, waarin leerlingen op elk moment van de dag beschikken over informatie, is het belangrijk dat leerlingen leren om kritisch onderzoek te doen naar de gebruikte of de te gebruiken bronnen.
- Het is belangrijk dat leerlingen informatie kunnen beoordelen en op waarde weten te schatten vanuit een bijbels perspectief.
- Het is belangrijk dat leerlingen blijvend leren om naast internet ook het papieren boek als bron te gebruiken.

4.6 Meer kennis van minder

6. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van meer kennis van minder onderwerpen binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 54.5% is het helemaal eens en 36.4% is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de vraag. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de vraag:

- Het is de primaire taak van de docent godsdienst de leerlingen de wijsheid van boven bij te brengen en niet de wijsheid dezer wereld.
- Het is noodzakelijk dat er schoolbreed gewerkt wordt aan een verdieping van kennis om de teloorgang van eruditie tegen te gaan.
- Meer kennis van minder onderwerpen. De snel veranderende samenleving en toenemende globalisering vragen hierom.
- De focus van kennis moet liggen op vakken als Bijbelse Theologie en Hermeneutiek.

- Het is belangrijk dat onze leerlingen op een volwaardige wijze als christen kunnen participeren in de samenleving. Hiervoor is beperkte, maar noodzakelijke, kennis van de wereld van wezenlijk belang.
- Differentiatie en selectie moet plaats vinden op niveau.

4.7 Zelfstandig leren

7. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van zelfstandig leren binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 72.7% is het helemaal eens en 18.2% is het eens met de voorgestelde consensus ten aanzien van de vraag. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de vraag:

- Een leerling is en blijft een opvoeding. Leren doe je nooit zelfstandig, want je leert altijd van en door de ander.
- Het ontwikkelen van een houding dat je zelfstandig iets aanpakt is belangrijk.
- Leerlingen moeten leren zich te gedragen als verantwoordelijke, zelfstandige en kritisch denkende wereldburgers. Daarmee moet vroeg begonnen worden.
- Leerlingen moeten zich verantwoordelijk weten voor het eigen leerproces.
- Het gaat er om dat de leerling wil leren omdat hij er zelf beter van wordt en niet om de toets te halen. In deze context is zelfstandigheid op zijn plaats en moeten we daartoe opleiden.
- Het huidige onderwijs is te resultaatgericht en moet daarom ook kritisch geanalyseerd worden. Hierdoor moet duidelijk worden op welk punt verbetering noodzakelijk is.
- Algehele zelfstandigheid achten de respondenten uitgesloten en niet noodzakelijk.
- In het hoger onderwijs lukt het niet om leerlingen proces- en doelmatig zelfstandig te laten leren. Waarom zou het in het VO dan wel lukken?
- Uit onderzoek blijkt dat frontaal les krijgen nog steeds gewaardeerd wordt door het grootste gedeelte van de leerlingen in het VO.

4.8 Een paradigmashift

8. Wat is de visie van de respondenten ten aanzien van een paradigmashift binnen het godsdienstonderwijs?

Over deze vraag bestaat veel overeenstemming: 72.7% is van mening dat een paradigmashift niet nodig is binnen het godsdienstonderwijs op de JFSG. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de vraag:

- Slaafs inspelen op ‘de samenleving’ is juist een paradigma waar we vanaf moeten.
- Bij het vak godsdienst breng je de waan van de dag wel in beeld, maar door de verrekijker van de Bijbel.
- De huidige generatie docenten is echt wel bij de tijd en heeft wel degelijk zicht op de kennissamenleving.
- Geen transformatie maar reformatie en terug naar de basis en corebusiness is beter dan je mee laten slepen in de vaart der volkeren.
- Het is maar de vraag of het format van 50 minuten lessen heeft afgedaan. Dat wordt niet breed wetenschappelijk gedragen.
- Ons huidige onderwijs behoort tot één van de beste van de gehele wereld.
- De docent moet ‘docent’ blijven en niet verworden tot een coach.

Van de respondenten is 27.3% van mening dat de beschreven paradigmashift in meer of mindere mate noodzakelijk is. De volgende uitgangspunten worden door de respondenten gegeven ten aanzien van de uitgangsvraag:

- Het huidige onderwijs is gevangen in lessen van 50 minuten. Dit zou anders moeten. Het is bewezen dat wanneer 10% van deze tijd individueel of in heel kleine groepen les wordt gegeven vele malen effectiever is.
- Er moet meer flexibilisering zijn binnen het onderwijs. Basiskennis kan via een online learningsysteem verankerd worden. De leerling die meer begeleiding nodig heeft in bijvoorbeeld onderzoek doen, kan dan meer tot zijn recht komen en de docent kan daar meer sturing aan geven.
- Het huidige systeem van bijvoorbeeld een GPW aan het einde van het jaar kan vervangen worden door een soort scriptie waarin de groei van kennis en vaardigheden kenbaar en toetsbaar wordt. Elke leerling kan dit laten zien door middel van een portfolio.
- Een zekere nuchterheid blijft wel op zijn plaats, want blind achter tal van vernieuwingen aan rennen is ongewenst.

5. Conclusies discussie en aanbevelingen

De volgende onderzoeksvraag dient te voorzien in een duidelijke visie van de docenten godsdienst op de JFSG: “Welke van de beschreven onderwijsvernieuwingen n.a.v. de literatuurstudie moeten volgens de docenten godsdienst op de JFSG een plaats krijgen in het godsdienstonderwijs van de toekomst?” Daarom zijn er deelvragen geformuleerd. De bespreking van de conclusies zullen nu plaats vinden per deelvraag.

5.1 Conclusies per deelvraag ten aanzien van de specifieke vraagstelling

5.1.1 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de toenemende invloed die ICT en technologie heeft in het godsdienstonderwijs?

De respondenten staan kritisch tegenover de toenemende rol van ICT en moderne technologie binnen het godsdienstonderwijs. De conclusies van verschillende onderzoekers (Allen & Van der Velden, 2012; Brand-Gruwel, 2012; Diepstraten, 2006; Kong, 2014; Platform onsonder-wijs2032, 2016) dat juist ICT en technologie een belangrijkere en grotere rol moeten krijgen in het onderwijs, delen de respondenten maar ten dele. Totale distantie is hen onmogelijk en niet nodig. ICT en technologie kunnen wel een bijdrage leveren aan het godsdienstonderwijs, maar dan als middel zoals ook voorgesteld wordt door het platform onsonderwijs 2032. De mate van gebruik is aan de docent zelf. Het godsdienstonderwijs inrichten met behulp van een digitale leeromgeving, zoals ‘Kong 2014’ aanbeveelt, om zo in te spelen op het helpen ontwikkelen van 21ste -eeuwse vaardigheden is onwenselijk: omdat het vooral gaat om de persoonlijke ontmoeting binnen de les, wat het uitgangspunt moet zijn. Verder is het van belang dat de docent een identificatiefiguur is. Leerlingen moeten kunnen zien hoe de docent op een verantwoordelijke wijze omgaat met ICT en technologie en de daaraan verbonden digitale seculiere wereld. Ten aanzien van deze seculiere wereld moet afstand bewaard worden. Terughoudendheid ten aanzien van ICT en technologie wordt mede ingegeven daar er nog onvoldoende wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar de invloed van digitale prikkels op leerlingen, dit in de lijn van bijvoorbeeld Carr (Carr, 2010). Binnen het godsdienstonderwijs van de toekomst moet blijvende of juist meer aandacht zijn voor de bestudering van niet digitale bronnen, zoals boeken.

5.1.2 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van digitale vaardigheden binnen het godsdienstonderwijs?

Digitale vaardigheden binnen het godsdienstonderwijs zijn belangrijk. Daarin volgen de respondenten enkele onderzoekers die nut en noodzaak hiervan hebben aangetoond (Allen & Van der Velden, 2012; Brand-Gruwel, 2012; Platform onsonderwijs2032, 2016). Het gaat erom dat leerlingen beschikken over digitale vaardigheden om met digitale (theologische) bronnen om te kunnen gaan. Eén van deze vaardigheden is volgens Diepstraten (2006)

inforonavigatie; het blijkt dat ook de respondenten deze vaardigheid belangrijk vinden. Daarnaast is het van groot belang dat leerlingen leren om met behulp van ICT de juiste informatie te verzamelen. Deze informatie moeten zij kunnen beoordelen op validiteit. Dit is ook noodzakelijk om nieuwsitems, programma's, columns etc. op waarde te kunnen schatten vanuit een Bijbels perspectief. Gezien het feit dat de urgentie om te beschikken over de genoemde vaardigheden groot is, betekent dit dat voor deze onderwijsvernieuwing aandacht moet zijn binnen het godsdienstonderwijs. Daarnaast vinden de respondenten het ook belangrijk dat er aandacht is voor de vaardigheid om niet digitale bronnen te bestuderen. Deze vaardigheid dreigt verloren te gaan en dat is onwenselijk. Ook hiervoor moet aandacht zijn binnen het godsdienstonderwijs.

5.1.3 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de nieuwe manier van leren?

De respondenten onderschrijven de mening van verschillende onderzoekers dat leerlingen tegenwoordig anders leren dan vroeger (Diepstraten, 2006; Platform onsonderwijs2032, 2016; Brand-Gruwel, 2012; Allen & Van der Velden, 2012; Yáñez, 2015). Zo leren leerlingen veel meer via het niet-lineaire internet waardoor de docent als bron van kennis en -overdrager niet persé noodzakelijk is. Daarnaast onderschrijven zij de conclusie van Diepstraten (2006) dat leerlingen leren van en met elkaar doordat ze deel uitmaken van netwerken die zich verder uitstrekken dan school, stad of land. Zo gaat leren ook buiten school door en beperkt leren zich niet alleen tot de schoolse situatie. Ook zijn de respondenten het eens met de conclusie van verschillende onderzoekers (Allen & Van der Velden, 2012; Brand-Gruwel, 2012; Diepstraten, 2006; Platform onsonderwijs2032, 2016; Kong, 2014; Yáñez, 2015; Van der Perre, 2015) dat moderne technologie dit mede mogelijk maakt en zo als hulpmiddel kan fungeren. De respondenten vinden het belangrijk dat de docent vrij is om zelf te bepalen of deze onderwijsvernieuwing een plek krijgt binnen zijn onderwijspraktijk. Het dient dan slechts als een hulpmiddel. De mening van Diepstraten (2006) dat dit juist de toekomstige manier van leren wordt delen de respondenten niet. Daarnaast vinden de respondenten een aantal uitgangspunten van groot belang als deze onderwijsvernieuwingen een beperkte plaats krijgt binnen het godsdienstonderwijs. Het is belangrijk dat leerlingen qua leeftijdsniveau en basiskennis genoeg in huis hebben om op deze manier te leren. Deze manier van leren mag nooit ten koste gaan van de lesstof en in het bijzonder van de Bijbel. Ze hechten er veel waarde aan dat leerlingen leren om te investeren in diepgaande contacten: kwaliteit in plaats van kwantiteit.

5.1.4 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van meer kennis van minder onderwerpen binnen het godsdienstonderwijs?

De respondenten zijn het eens met één van de conclusies uit het rapport onsonderwijs2032 dat het belangrijk is dat leerlingen beschikken over een goede kennisbasis. Het gaat daarbij om kwaliteit en niet om kwantiteit, meer kennis van minder. Dit is volgens de respondenten ten eerste nodig om de teloorgang van eruditie tegen te gaan. Ten tweede onderschrijven ze de conclusies van het platform onsonderwijs2032, dat de snel veranderende samenleving en de toenemende globalisering hierom vragen. Deze onderwijsvernieuwing dient daarom een plaats te krijgen binnen het godsdienstonderwijs. De focus moet vooral liggen op vakken als Bijbelse Theologie en Hermeneutiek. Daarnaast is het belangrijk dat leerlingen beschikken over essentiële kennis van de wereld. Volgens de respondenten is dit nodig om op een volwaardige wijze als christen te kunnen participeren in de samenleving. Het is belangrijk dat differentiatie en selectie plaats vindt op niveau.

5.1.5 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van zelfstandig leren?

Zelfstandigheid in het leren is een belangrijke attitude waarover de huidige leerlingen moeten beschikken, volgens de respondenten. Zij volgen hierin verschillende onderzoekers die komen tot deze conclusie (Diepstraten, 2006; Yáñez, 2015; Van der Perre, 2015; Platform onsonderwijs2032, 2016). Volgens de respondenten moeten leerlingen zich - naast zelfstandigheid - leren gedragen als verantwoordelijke en kritisch denkende wereldburgers. Daarmee moet zo vroeg mogelijk gestart worden. Dat betekent dat voor deze attitude aandacht moet zijn binnen het godsdienstonderwijs. Het gaat er dan ook om dat leerlingen betrokken worden als verantwoordelijke partners voor het eigen leerproces. Uitgangspunt hierin moet zijn dat een leerling wil leren omdat hij er zelf beter van wordt en niet om de toets te halen. De leerling moet in dit gehele proces begeleid worden. Algehele zelfstandigheid is uitgesloten en niet noodzakelijk voor leerlingen. Een leerling is en blijft opvoeding. Je leert altijd van en door de ander, helemaal zelfstandig leren kan daarom niet.

5.1.6 Wat is de visie van de docenten godsdienst op de JFSG ten aanzien van de beschreven paradigmashift in het godsdienstonderwijs?

De conclusie ten aanzien van de beschreven paradigmashift (Diepstraten, 2006) is dat het merendeel van de respondenten deze paradigmashift niet nodig vindt. Daaruit kan geconcludeerd worden dat het huidige onderwijs op de JFSG, volgens deze respondenten, kan blijven zoals het is, met in acht neming van de hierboven beschreven conclusies. Daarnaast is er ook een deel van de respondenten dat het met deze conclusie niet eens is, blijkens de resultaten. Zij delen juist wel de mening dat deze paradigmashift noodzakelijk is. Het huidige onderwijs moet effectiever, flexibeler en op maat aangeboden worden, zoals

ook blijkt uit één van de conclusies uit het platform onsonderwijs2032. Deze respondenten noemen specifiek het huidige toetssysteem op de JFSG. Deze is volgens hen aan vervanging toe. De schriftelijke manier van toetsen waarin vooral kennis, inzicht en vaardigheden worden getoetst, moet plaats maken voor een toetsvorm waarin de groei van kennis en vaardigheden kenbaar en toetsbaar wordt. Denk aan een scriptie of portfolio. Deze respondenten vinden het wel belangrijk om niet achter tal van onderwijsvernieuwingen aan te rennen. Visievorming ten aanzien van veranderingen is en blijft belangrijk.

5.2 Conclusies met betrekking tot het huidige onderwijsvernieuwingdiscours

Uit de onderzoeksresultaten kan worden geconcludeerd dat de respondenten kritisch staan tegenover het gepresenteerde rapport van Paul Schnabel. In dit rapport wordt de conclusie getrokken dat het huidige onderwijs acuut anders moet worden vormgegeven (paradigmashift). Deze mening wordt niet gedeeld door het merendeel van de respondenten. Zij zijn van mening dat het huidige godsdienstonderwijs, zoals vormgegeven op de JFSG, op een goede manier voorbereidt op de samenleving van de toekomst. Het blijkt dat de respondenten het juist belangrijk vinden om een kritische en afwachtende houding aan te nemen ten aanzien van voorgestelde vernieuwingen dus: niet zomaar veranderen.

Het rapport stuurt aan op een ondernemende en explorerende houding van leerlingen ten aanzien van ICT, technologie en de media. Hiervoor moet aandacht zijn binnen het toekomstige onderwijs. De respondenten zijn juist terughoudend en kritisch ten aanzien van deze ontwikkeling. De kritiek richt zich met name op het gevaar van overprikkeling van de leerling en de grenzeloosheid van deze mogelijkheden. Daarnaast zijn er nog onvoldoende wetenschappelijk sluitende antwoorden op een aantal vragen. Deze vragen richten zich vooral op het gevaar van digitale overprikkeling (Carr, 2010) en het is maar de vraag of het onderwijs beter wordt van al deze voorgestelde ICT en technologische ontwikkelingen. De respondenten hechten juist waarde aan docentgestuurd onderwijs waarbij de inzet van niet digitale middelen geborgd dient te worden. De angst bestaat dat de hiervoor benodigde vaardigheden verdwijnen en dit is onwenselijk. De respondenten staan positief tegenover een meer zelfstandige attitude van leerlingen. Dit betekent niet dat er verwacht wordt van leerlingen dat ze geheel zelfstandig zijn. Naar de mening van de respondenten hebben leerlingen juist sturing nodig in het voortgezet onderwijs. Te veel verwachten van de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van de leerlingen is onrealistisch. In het voortgezet onderwijs moet juist de docent de regie hebben en niet de leerling. Dat is nodig in een steeds complexer wordende samenleving. Dit sluit ook aan bij de kritiek van Kees Boele en Ron Bormans (Boele & Bormans, 2016).

Er zijn echter ook een aantal punten waaruit blijkt dat de respondenten het eens zijn met aanbevolen onderwijsvernieuwingen. Al kan gesteld worden dat zij van mening zijn dat er

wel aandacht moet zijn voor deze vernieuwingen, maar in beperkte mate en inzet naar eigen vermogen. Te denken valt hier aan: basiskennis van ICT, informatievaardigheden en mediawijsheid.

Ook kan geconcludeerd worden dat de respondenten positief staan tegenover de vernieuwingen uit het rapport die aansturen op 'meer van minder'. De kennisbasis is schrikbarend en hieraan moet gewerkt worden volgens de respondenten. Het motto 'meer van minder' spreekt aan.

Daarnaast kan geconcludeerd worden dat de respondenten inzien dat het noodzakelijk is dat er meer aandacht is voor het 'merkbare'. Dit moet een plaats hebben in het nieuw te ontwikkelen curriculum (onsonderwijs2032). Hiervoor is veel steun bij de respondenten. Tot slot, er kan geconcludeerd worden dat de respondenten ten aanzien van het rapport onsonderwijs2032 kritisch zijn maar ook goede punten zien. Dit rapport geeft dan ook genoeg aanleiding om het huidige onderwijs op bovengenoemde punten kritisch tegen het licht te houden. Waarbij het een aantal goede handreikingen doet.

5.3 Discussie

Het is gebleken dat de respondenten terughoudend staan tegenover ICT en technologie binnen het onderwijs. Tegelijkertijd zijn ze wel van mening dat totale distantie onmogelijk is. Het gevaar dreigt daarmee dat ICT en technologie slechts zijdelings worden ingezet als hulpmiddel. Dit, terwijl uit meerdere onderzoeken blijkt dat juist de rol van ICT en technologie groter wordt en het juist daarom van belang is om ICT en technologie niet slechts te introduceren in ongewijzigde situaties. Daarom dringen meerdere onderzoekers aan op de al eerder beschreven paradigmashift (Diepstraten, 2006; Allen & Van der Velden, 2012; Kong, 2014; Platform onsonderwijs2032, 2016). Hier ligt meteen een aanleiding voor vervolgonderzoek. Het beleid ten aanzien van ICT en technologie binnen het onderwijs is een beleid dat de hele school aangaat en niet alleen het vak godsdienst. Daarom is het aan te bevelen om schoolbreed te onderzoeken wat de visie is ten aanzien van ICT en technologie binnen het onderwijs.

Uit de conclusie ten aanzien van digitale vaardigheden blijkt dat de respondenten het belangrijk vinden om binnen het vak godsdienst hier meer aandacht aan te besteden. Dit ook omdat zij inzien dat leerlingen op een andere wijze aan kennis komen dan vroeger. Dit is het nieuwe leren leren. Anderzijds blijkt wel dat de respondenten terughoudend staan tegenover meer ICT en technologie in het onderwijs (zie vorige alinea). De vraag is: Waar komt deze discrepantie vandaan? Dit verdient verder onderzoek. Dat is dan ook meteen een suggestie voor vervolgonderzoek.

Het voordeel van de Delphi-methode is, dat in een relatief korte tijd er een vloeiend (visie)-document tot stand kan komen waarbij groepsdruk een marginale rol speelt. De Delphi-methode leent zich dan ook uitstekend om onderzoek te doen naar inzichten en kennis over onderwerpen in de toekomst waarover een visie geformuleerd moet worden (Kieft, 2011; Baarda, et al., 2013; Rowe & Wright, 'Expert Opinions in Forecasting. Role of the Delphi Technique.', 2001). De Delphi-methode kent ook beperkingen. Eén van de veel gehoorde kritiekpunten is het subjectieve karakter van de Delphi-methode. Dit omdat de resultaten gebaseerd zijn op de mening van een groep geselecteerde experts (Rowe & Wright, The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis, 1999). Delphi-onderzoek als deze moet daarom ook niet gezien worden om nieuwe kennis te creëren op een wetenschappelijke wijze. De kennis die dit onderzoek oplevert is specifiek bedoeld voor de JFSG. Het is niet de intentie van dit onderzoek om nieuwe algemeen geldende uitspraken te doen over onderwijsvernieuwingen. De methode is gebruikt omdat dit de best mogelijk manier is om gebruik te maken van bestaande kennis en data om daarmee een praktijkprobleem op te lossen (Baarda, et al., 2013). Hier ligt wel meteen een suggestie voor vervolgonderzoek. De JFSG maakt deel uit van de zeven reformatorische scholen. Het zou verrijkend zijn om te onderzoeken hoe docenten godsdienst op andere scholen over dit onderwerp denken. Daarbij kan ook gekeken worden naar verschillen tussen de scholen.

Door de gedwongen consensus bestaat het gevaar dat de visie die dit heeft opgeleverd als normatief geldt voor de toekomst (Kieft, 2011). Het is daarbij goed mogelijk dat de manier waarop de consensus die tot stand is gekomen, sterk beïnvloed is door de manier en de mate waarop de enquête is uitgevoerd door de respondenten (Kieft, 2011). Dit blijkt ook uit de wisselende respons van de verschillende Delphi-rondes. Goed doordachte argumenten kunnen niet tot zijn recht komen doordat de respondenten weinig tot geen tijd nemen om verschillende argumenten goed te doordenken. Respondenten kunnen gemakkelijk kiezen voor de weg van de minste weerstand door mee te gaan met de respons van anderen die een voorspelling doen waardoor het blijft bij de oude situatie. In een face-to-face ontmoeting is het makkelijker om keuzes te motiveren en te beargumenteren als blijkt dat argumenten onjuist worden geïnterpreteerd (Kieft, 2011; Rowe & Wright, The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis, 1999).

In dit onderzoek is de onderzoekseenheid een groep mensen: de docenten godsdienst op de JFSG. Deze groep zijn de genoemde 'experts' (Baarda, et al., 2013). De vraag is of zij daadwerkelijk experts zijn. Veel factoren kunnen een bepalende rol spelen zoals: leeftijd, ervaring, bevoegdheid en motivatie. Hebben deze experts genoeg kennis over het onderwerp om gedegen uitspraken te doen over de verwachting ten aanzien van onderwijsvernieuwingen. Gevaar dreigt nu dat de conclusies leidend zijn terwijl deze ingaan tegen

andere wetenschappelijke onderzoeken. De rol van de onderzoeker binnen het Delphi-onderzoek is groot. De onderzoeker herordent gegevens naar eigen inzicht en koppelt terug hetgeen hij belangrijk acht. Hierbij speelt subjectiviteit een grote rol. Op deze wijze kan de onderzoeker grote invloed uitoefenen op de uitkomst van het onderzoek. Er zou zelfs sprake kunnen zijn van propaganda (Kieft, 2011). Door anonimiteit is dit slecht te achterhalen.

5.4 Aanbevelingen van de onderzoeker

Een eerste aanbeveling is om als docenten godsdienst te kijken naar de (on)mogelijkheden van digitale technologie binnen het godsdienstonderwijs. Uit de conclusie naar aanleiding van deelvraag in paragraaf 5.1.1 en 5.1.2 blijkt dat de respondenten kritisch en terughoudend zijn. Toch is iedereen het er wel over eens dat totale distantie niet kan en onnodig is. Het kan wel een bijdrage leveren aan het onderwijs. Het zou daarom helpend kunnen zijn om met elkaar 'good practices' uit te wisselen. Zo kunnen docenten met en van elkaar leren ook op het gebied van ICT en technologische vaardigheden. Dit zou vooral helpend kunnen zijn voor de oudere docenten. Het blijkt uit de literatuurstudie dat met name de oudere docenten moeite hebben met de technologische vernieuwingen (Fluijt, 2015). Uit zowel het literatuuronderzoek, als ook op basis van de conclusies blijkt dat ICT en technologie een steeds grotere rol krijgt in het onderwijs. De respondenten erkennen dit gegeven, maar willen toch afstand bewaren. Anderzijds wordt ook door de respondenten de toenemende urgentie erkend voor meer onderwijs in digitale vaardigheden. Tegelijkertijd gaan ontwikkelingen op andere scholen door. Dit geldt zowel voor het basisonderwijs als ook het hoger onderwijs. Deze aanbeveling zou daarom helpend kunnen zijn om wel mee te bewegen en bij te blijven. Zo kan voorkomen worden dat er een steeds grotere kloof ontstaat. Tevens is deze aanbeveling gestoeld op basis van één van de voorbeelden, die een respondent geeft door bijvoorbeeld ICT in te zetten om een brief te sturen naar een zending (Bijlage 4 Topic 3). Daarop werd positief gereageerd als zijnde een goed idee. Daaruit maak ik op dat de respondenten goede ideeën hebben over de (on)mogelijkheden van ICT en technologie en dat men zo meer kan leren van elkaars goede ideeën.

De respondenten zijn het er over eens dat digitale vaardigheden noodzakelijk zijn (5.1.2). Daarom is de tweede aanbeveling om het curriculum te herzien en competenties (of leerdoelen) op te stellen en toe te voegen ten aanzien van digitale vaardigheden. Daaruit volgt dat deze uitgewerkt moeten worden in de huidige of nieuwe methodes. Er moet voor gezorgd worden dat deze vaardigheden getoetst worden op passende wijze.

Een derde aanbeveling is het creëren van mogelijkheden binnen de les om met behulp van bijvoorbeeld technologie, zoals smartphones of tablets, leerlingen opdrachten te laten uitvoeren. Dit sluit aan bij de nieuwe manier van leren leren. Dit naar aanleiding van de

conclusie ten aanzien van nieuwe manieren van leren leren (5.1.3). Daaruit blijkt dat de respondenten van mening zijn dat moderne technologie als hulpmiddel ingezet zou kunnen worden binnen de les.

De vierde aanbeveling is om als sectie godsdienst met elkaar na te denken over onopgeefbare kennis waarover leerlingen moeten beschikken. Dit is kennis die de sectie als essentieel acht. Het is daarom belangrijk om verdieping aan te brengen in deze kennis door er meer tijd en aandacht aan te besteden. Onderwerpen die door de sectie als minder belangrijk worden geacht dienen geschrapt te worden. Op deze wijze kan aan de visie ‘meer van minder’ gestalte worden gegeven. Want dit is volgens de respondenten belangrijk voor de leerlingen om als christen op een volwaardige wijze te kunnen participeren in de samenleving.

Een vijfde aanbeveling is het ontwikkelen van een doorlopende leerlijn waarin aandacht wordt besteed aan zelfstandig leren. De respondenten zijn van mening dat daar zo vroeg mogelijk mee moet worden gestart (5.1.5). Dit kan worden geconcretiseerd door dit uit te werken in competenties (of leerdoelen) die een plaats krijgen in het curriculum. Dit moet worden geborgd door middel van passende toetsing. Waarbij de toetsing zich ook richt op de attitude. Formatieve manier van toetsen is daarom aan te bevelen.

De zesde aanbeveling is om toetscriteria op te stellen voor bijvoorbeeld essays waarin een criterium wordt gesteld aan de minimaal te bestuderen literatuur. Daarbij moet een onderverdeling aangebracht worden. Deze onderverdeling moet duidelijk maken hoeveel procent literatuur bestudeerd moet worden uit digitale en niet digitale bronnen. Dit omdat de respondenten aangeven het belangrijk te vinden dat het papieren boek bestudeert blijft worden (5.1.1).

Uit de conclusie ten aanzien van de beschreven paradigmashift (5.1.6) blijkt dat er binnen de sectie verschillend gedacht wordt over de visie op onderwijs. Het is daarom aan te bevelen om de docenten die een andere visie op onderwijs voorstaan, deze vorm verder te laten ontwikkelen als een soort proeftuin. Op deze wijze kan geëxperimenteerd worden met een nieuwe vorm van onderwijs die nog meer aansluit bij de beschreven ontwikkelingen in de literatuurstudie. Als door verder wetenschappelijk onderzoek antwoord wordt gegeven op de verschillende vragen, zoals besproken in paragraaf 2.6, kan verder gewerkt worden aan de innovatie van het vak godsdienst. Hiermee wordt voorkomen dat het vak stilstaat of achterloopt als blijkt dat wetenschappelijke inzichten aantonen dat de oude vorm van onderwijs, zoals besproken niet meer voldoet, aan de eisen van de toekomstige samenleving. Daarnaast zou collegiale consultatie kunnen voorzien in goede voorbeelden en kan van elkaar geleerd worden.

Literatuurlijst

- Akkerman, S. (2007). *Nieuwe vormen van onderwijs voor een nieuwe generatie studenten*. Universiteit Utrecht : Expertisecentrum ICT in het Onderwijs IVLOS.
- Allen, J., & Van der Velden, R. (2012). *Skills for the 21 st Century: Implications for education*. Maastricht: Maastrich University.
- Baarda, B., & Julsing, M. (2011). *Onderzoekstools*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.
- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., Velden, T. v., & Goede, M. d. (2013). *Basisboek Kwalitatief Onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg : Phronese.
- Boele, K., & Bormans, R. (2016, Januari 25). Retrieved from Han.nl:
<http://www.han.nl/start/corporate/nieuws/nieuws/onderwijs2032-reactie-boe/>
- Brand-Gruwel, F. (2012). *Leren in een digitale wereld: uitdagingen voor het onderwijs*. Inaugurale rede, Open Universiteit.
- Carr, N. (2010). *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*. New York: W.W. Norton.
- Denktank, D. D. (2015). *De Nationale Denktank*. Retrieved from http://www.nationale-denktank.nl/wp-content/uploads/2015/12/DT-15-eindrapport_DEF.pdf
- Diepstraten, I. (2006). *De nieuwe leerder, Trendsettende leerbiografieën in een kennissamenleving*. z.p.: Fred Zurel, F&N Boekservice/Eigen Beheer.
- Elliott, J., Heesterbeek, S., Lukensmeyer, C. J., & Slocum, N. (2005). *Participatory methods toolkit, A practitioner's manual*. This is a jointpublication of the King Baudouin Foundation and the Flemish Institute for Science and Technology Assessment (viWTA).
- Fluijt, E. (2015). *Op de grens van de wereld en het klaslokaal*. (Masterscriptie) Radboud Universiteit Nijmegen, Kunst en Cultuur Wetenschappen, Creative Industries.
- Harinck, F. (2010). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Jacobus Fruytier scholengemeenschap. (2014). *Info over Jacobus Fruytier SG*. Retrieved from Website van Jacobus Fruytier SG: <http://www.jfsg.nl/Organisatie/publicaties>

- Jacobus Fruytier scholengemeenschap. (z.d.). *Jacobus Fruytier scholengemeenschap*. Retrieved from Website van Jacobus Fruytier SG: <http://www.jfsg.nl>
- Kieft, M. (2011). *De Delphi methode nader bekeken*. Nijmegen: Samenspraak spelsimulaties, Informatie over participatieve methoden.
- Kong, S. C.-W. (2014). E-learning in School Education in the Coming 10 Years for Developing 21 st Century Skills: Critical Research Issues and Policy Implications. . *Educational Technology & Society*, 17(1), 70-78.
- Legierse, T. (2015, Juli 1). *Is het voortgezet onderwijs klaar voor de toekomst*. (Masterthesis) Universiteit Utrecht, Sociale Wetenschappen, Utrecht.
- Onderwijsraad. (2014, December 8). Retrieved from <https://www.onderwijsraad.nl/upload/documents/publicaties/volledig/Onderwijss tessel-met-veerkracht.pdf>
- Platform onsonderwijs2032. (2016). *Onsonderwijs2032 Eindadvies*. Den Haag: Platform onsonderwijs2032.
- Rosefsky Saavedra, A. D. (2012, Oktober). *Learning 21st-century skills requires 21st-century teaching*. Retrieved from kappanmagazine.org
- Rowe, G., & Wright, G. (1999). The Delphi technique as a forecasting tool: issues and analysis. *International Journal of Forecasting*, deel 15, nummer 4, oktober 1999.
- Rowe, G., & Wright, G. (2001). 'Expert Opinions in Forecasting. Role of the Delphi Technique'. In J. Armstrong, *Principles of Foreccasting: A Handbook for Researchers and Practitioners*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Swanborn, P. G. (2010). *Basisboek sociaal onderzoek*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Van der Perre, G. V. (2015). *Hoger onderwijs voor de digitale eeuw*. Brussel: KVAB Press.
- Voogt , J., & Pareja Roblin, N. (2012). A comparative analysis of international frameworks for 21st century competences: Implications for national curriculum DOI: 10.1080/00220272.2012.668938. Retrieved Januari 15, 2016, from <http://dx.doi.org/10.1080/00220272.2012.668938>
- VO-Raad. (2013). Retrieved Januari 16, 2016, from VO-Raad: <http://www.vo-raad.nl/themas/havo-vwo/ondersteuning-bij-burgerschapsonderwijs>
- Yáñez, C. O. (2015). New learning scenarios for the 21st century related to Education, Culture and Technology. *RUSC. Universities and Knowledge Society Journal*, 12(2). pp.87-102. doi <http://dx.doi.org/10.7238/rusc.v12i2.2454>.

Bijlage 1 Visie van de sectie godsdienst 2015-2020

De sectie godsdienst wil de leerling op een systematische manier begeleiden in hun ontwikkeling op het gebied van levensbeschouwing met als doel de leerling toe te rusten en te vormen op een leven in de kerk en in de maatschappij. De sectie wil de leerling bouwstenen aanreiken voor het ontwikkelen van een gereformeerd christelijke levensbeschouwing. Ze wil de leerling leiden in een proces van verkenning en commitment naar een unieke christelijke identiteit met als doel de leerling zicht geven op de betekenis van zijn of haar persoonlijke bestaan ten opzichte van zijn/haar Schepper en de naaste.

Identiteit

Als het gaat over de ontwikkeling van de identiteit streeft de sectie als mystagoog de gedoopte leerling de vraag te stellen wat de incarnatie, de kruisiging en opstanding van Christus voor hem of haar persoonlijk betekent en hoe dat in navolging van het leven van Christus zichtbaar en merkbaar is.

Attitude

Wat betreft de ontwikkeling op affectief niveau wil de sectie de leerling stimuleren om vragen stellen en antwoorden hierop te zoeken. Voorbeelden hiervan zijn: Met welke houding moet ik mijn plaats in de maatschappij innemen? Hoe ga ik als christen in een seculiere maatschappij om met de opgedane kennis en vaardigheden? Hoe leef ik in een seculiere maatschappij als lidmaat van het lichaam van Christus? Hoe bereid ik me voor op die positie?

Kennis

De sectie godsdienst wil op cognitief niveau de kennis van de leerling over het christendom vergroten. Ze wil dat de leerling een antwoord geeft op de vraag: Wat geloof ik als ik geloof? Wat is de inhoud van de Bijbel en de gereformeerde belijdenissen als samenvatting daarvan? De sectie wil de leerling zich laten verdiepen in Gods openbaring, haar receptie in de geschiedenis en haar relatie met andere religies en levensbeschouwingen.

Vaardigheden

De sectie beoogt op het niveau van handelen de leerling te laten worstelen met vragen als: Hoe interpreteer ik de Bijbel als openbaring van God? Hoe gebruik ik de Bijbel als bron in mijn dagelijkse leven? Hoe handel ik op basis van mijn eigen leven en welke waarden en normen hanteer ik daarbij? Hoe formuleer ik argumenten of het christelijke geloof te verdedigen en hoe geef ik woorden aan wat ik geloof? De sectie wil de leerling toerusten om te kunnen handelen overeenkomstig een eigen christelijke identiteit.

Bijlage 2 Conceptueel kader

Conceptueel kader	Label / Arcering
Efficiëntie	Paars
Kosten besparend	Oranje
	Label /Tekstmarkeringskleur
Digitale overprikkeling als gevaar	Groen
Afstand nemen van digitale wereld	Rood
Godsdienst moet tijdloos blijven	Geel
Overig	Donkerrood
Dialog/gesprek belangrijk	Turkoois
Het vak moet docent gestuurd blijven	Violet
De Bijbel als uitgangspunt	Licht grijs
Iets kunnen beoordelen op validiteit en waarde	Heldergroen
Dit hoort bij een ander vak of in samenwerking met een ander vak	Donkergeel
Opgelegd door ministerie of samenleving	Groenblauw
	Label/ Tekstkleur
MEER nieuwe contacten zijn waardevol	Rood
Kwaliteit van contacten is waardevol/binnen eigen kern of groep blijven	Oranje
Kennis vergaren belangrijk	Blauw
Afhankelijk van leeftijd of niveau	Groen
Zelfstandig leren werken	Paars
Leren kritische houding aan te nemen	Geel
Open houding naar de buiten wereld	Lila

Bijlage 3 Geordend overzicht van meningen en argumenten met Topic list (Delphi-ronde 1)

Conceptueel kader	Topic 1	Het toekomstig onderwijs moet optimaal gebruik maken van de groeiende mogelijkheden van technologie (denk aan ICT, Mobile devices, smartboard), niet als doel, wel als middel (Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Efficiëntie		Het zou ideaal zijn om wat meer mogelijkheden te krijgen als docent om met digitale middelen (zoals tablet) het onderwijs te stroomlijnen. Ik denk dan aan WiFi voor de docenten waarmee de agenda/cijfers/Magister ingevuld kunnen worden, zonder tussenkomst van een computer, maar direct vanaf een tablet of smartphone.	1x
Kosten besparend		Of aan het aanbieden van digitale readers via een tablet. Dat scheelt een hoop in de kosten.	1x
Digitale overprikkeling als gevaar		Leerlingen vinden het tegenwoordig heerlijk om een godsdienstles te krijgen zonder videofragmenten. Aan te veel ICT en technologie zitten ook gevaren, zoals overprikkeling. Dit laatste is iets waar wetenschappers zich zorgen over maken en mijn inziens ook terecht.	4x
Afstand nemen van de digitale seculiere wereld		Afstand nemen van of geleidelijk (maar zeker) meegroeien met de digitale seculiere wereld die helemaal open ligt en waar onze jongeren continue door opgevoed worden? Wat is het beste middel om de uitwassen van bv facebook te voorkomen? Door als vader voor te leven geen facebook-account te hebben.	1x
Godsdienst moet tijdloos blijven		Godsdienst mag tijdloos blijven.	1x
Docentgestuurd onderwijs		Godsdienst moet met name docentgestuurd blijven.	2x
Gesprek belangrijk		Het gesprek, de monoloog moet blijven bestaan.	2x
Overig		Godsdienst is ook een vak met een groot cognitief deel; deze middelen kunnen daar prima voor ingezet worden.	1x

Conceptueel kader	Topic 2	In de toekomst moet binnen het onderwijs ruimte gemaakt worden voor 'digital classrooms'. Dit betekent dat de leeromgeving meer digitaal ingericht moet worden. Deze zogenoemde digitale leeromgeving moet het ontwikkelen van 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden helpen ontwikkelen (Kong, 2014).	
Gesprek belangrijk		Zoals voor een gemeente een samenkomst niet te digitaliseren is, is de ontmoeting face-to-face met leerlingen onmisbaar.	4x
Dit hoort bij een ander vak of in samenwerking met een ander vak.		Dit vind ik geen taak voor het vak godsdienst, maar meer voor ICT.	2x
Overig		De digitale wereld voegt weinig toe aan godsdienstonderwijs.	1x

Conceptueel kader	Topic 3	Docenten moeten hun leerlingen stimuleren om niet alleen te leren op school maar ook daar buiten. Leren is niet alleen school gerelateerd, het gaat altijd door (Diepstraten, 2006). Moderne technologie zoals mobile device maken dit mede mogelijk (Yáñez, 2015). De digitale technologie creëert een opening naar een andere wereld. Te denken valt aan, bedrijven, de maatschappij, universiteiten en scholen over heel de wereld, bezitters van pc's, laptop of smartphone (Van der Perre, 2015). Deze wereld kunnen leerlingen bereiken vanuit het klaslokaal.	
Bijbel als uitgangspunt	Laten we ze bovenal leren om de Bijbel goed te bestuderen. De exegetische vaardigheden acht ik bovenal onmisbaar.		1x
Overig	Situatie gebonden		1x
Kwaliteit van contacten is waardevol/binnen eigen kern of groep blijven	Dit zou prachtig zijn! Ik pas dit zelf ook wel toe in de lessen. Ik laat bijvoorbeeld de TTO klassen een brief naar een zending in Pakistan sturen.		3x
Kennis vergaren belangrijk	• Het gevaar zou kunnen zijn dat het van de lesstof afleidt. • Laten we werken aan de basiskennis en basisvaardigheden. Netwerken bieden wellicht veel uitdaging maar weinig houvast. En dát is juist nodig!		3x
Kwaliteit van contacten is waardevol/binnen eigen kern of groep blijven	Waarom contact met leerlingen die ze niet kennen? Moeten onze leerlingen zich richten op zoveel mogelijk contacten en vrienden? Of om de kwaliteit? Hoe onderhoud ik een goed contact?		1x
Afhankelijk van leeftijd of niveau	Wel afhankelijk van de opleiding en niveau. BL/ KL 'ers zullen gewoon daar minder mee hebben. Er moet ook een goede basis aanwezig zijn, voordat leerlingen in staat zijn om te vertolken waar ze voor staan. Wanneer die aandacht er is, vind ik dit een mooie kans om te ontwikkelen.		2x

Conceptueel kader	Topic 4	Een belangrijke taak van docenten betreft het onderwijzen van digitale vaardigheden om ervoor te zorgen dat studenten in staat zijn om op een goede wijze informatie te verzamelen met behulp van bv ICT (Onderwijsraad, 2003; Brand-Gruwel, 2012; Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Docentgestuurd onderwijs	Godsdienst moet met name docentgestuurd blijven		1x
Iets kunnen beoordelen op validiteit en waarde	De leerlingen moeten leren om op een goede wijze informatie te verzamelen, maar er zal ook de nodige aandacht moeten worden besteed aan het verzamelen van de juiste informatie! Is iets betrouwbaar, valide, etc.?		3x
De Bijbel als uitgangspunt	Niets moet, ik zou bij godsdienst juist de focus willen leggen op de vaardigheden van het gebruik van Gods Woord en andere theologische niet-digitale bronnen. Een aantal digitale vaardigheden om met digitale theologische bronnen om te gaan is een must, maar dat hebben ze snel genoeg geleerd.		3x

Dit hoort bij een ander vak of in samenwerking met een ander vak.	Deze taken horen niet bij het vakeigene van gd.	2x
Overig	Dit zijn moderne instrumenten die ingezet kunnen worden.	1x
Opgelegd door ministerie of samenleving.	We maken deel uit van het landelijk onderwijssysteem. Daarom ontkom je niet aan vernieuwingen. Toch zou ik, voor wat betreft de vorming, oppassen dat de identiteit niet bepaald gaat worden door de agenda van het ministerie van onderwijs. De leerling moet toegerust worden (apologetisch: schoolbreed vanaf klas 1) en inzage krijgen in de ontwikkeling op godsdienstig gebied (schoolbreed onderwijs geven in (godsdienst)psychologie) zodat de leerlingen helder hebben hoe de ontwikkelingen zijn.	1x

Conceptueel kader	Topic 5	Omdat de samenleving zal blijven veranderen zullen de jongeren van nu steeds mee moeten bewegen. Leraren moeten hun leerlingen op een motiverende manier uitdagen om zich te ontwikkelen tot flexibele, verantwoordelijke en sociale burgers. De urgentie om zelfstandig te kunnen leren is groter geworden. Banen zullen sneller veranderen en dat vraagt aanpassingsvermogen. Zelfstandigheid in het levenslang leren is daarom van groot belang. Zelfstandig leren wordt algemeen beleden als een geloofspunt van het hoger onderwijs, zeker in de constructivistische benadering. Het klassieke ideaal van de universiteit is een academische omgeving waarin jongeren onder begeleiding van professoren zelfstandig leren en kritisch aan onderzoek doen.(...) Studenten als verantwoordelijke partners betrekken in het eigen leerproces blijft daarbij de uitdaging (Van der Perre, 2015; Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Godsdienst moet tijdloos blijven	Ergens naar toe werken is goed. Maar dat betekent m.i. niet dat we op de JF alvast moeten gaan werken zoals op HBO of WO. Enige voorbereiding is gewenst, maar geen kopie van de werkwijze.	1x	
Docentgestuurd onderwijs	Tegelijkertijd geldt ook hier weer met mate. Frontaal klassikaal wordt nog steeds, zo blijkt uit onderzoek, door het grootste gedeelte van de leerlingen van het VO gewaardeerd.	2x	
Gesprek belangrijk	Tijdens godsdienst is de dialoog of polyloog een geschiktere vorm dan zelfstandigheid.	1x	
De Bijbel als uitgangspunt	- De visie achter deze methode staat haaks op de bijbelse visie; de leerling is en blijft opvoeding en de realiteit is dat genoemde benadering een sterk optimistisch mensbeeld hanteert. - De leerling dient kritisch te denken vanuit Gods Woord ten opzichte van de omgeving waar hij of zij staat: school, gezin, kerk en hun sociale omgeving.	2x	

Zelfstandig leren werken	Een houding ontwikkelen dat je zelfstandig iets aanpakt is heel goed.	8x
Leren kritische houding aan te nemen	Elke leerling moet kritisch leren denken. De schooltijd is een tijd waarin de leerling geoefend wordt in het zelfstandig denken. In het huidige onderwijssysteem worden er een set believes door de strot geduwd. Men is bezig voor het halen van een toets. De meningsvorming en oordeelsvorming krijgen te weinig aandacht. We hebben de leerlingen slechts een aantal jaren van hun leven hetgeen wel de meest cruciale jaren van hun leven zijn. Het is niet alleen leren zelfstandig denken in de maatschappij, dit geldt ook voor de cultuur en de omgeving waarin de leerling zich beweegt. Elke leerling moet kritisch leren denken. Daarin moeten de docenten een voorbeeld zijn.	1x
Overig	Mooi doel maar nog steeds lukt het, gezien het studie verloop, het hoger onderwijs nog niet om leerlingen proces- en doelmatig zelfstandig te laten leren.	1x

Conceptueel kader	Topic 6	In deze tijd komt kenniscreatie veel vaker via het niet-lineaire internet tot stand door browsend en ‘zappend’ te leren. Waarbij de lerende al surft en via ‘trial and error’ steeds nieuwe dingen ontdekt en stukken informatie tot een eigen samenhangend geheel knutselt (bricolage). Het kunnen omgaan met complexe informatiebestanden (infonavigatie), het op waarde kunnen beoordelen van informatie én informatie betekenis weten te geven (het alleen bij elkaar sprokkelen van informatie creëert nog geen kennis) worden hiermee steeds belangrijkere vaardigheden (zie bijvoorbeeld Brown, 2000; Hargreaves, 2003; Livingstone, 2002; Rushkoff, 1997; Tapscott, 1998) (Diepstraten, 2006).
Digitale overprikkeling als gevaar	Een beeldscherm of boek maakt ook voor de hersenen verschil.	1x
Digitale overprikkeling als gevaar	Dit is erg belangrijk. Tegelijkertijd zou ik de jongeren óók graag leren hoe ze onderzoek kunnen doen op de old-fashioned manier: de boeken in duiken! Rustig studeren.	1x
Docentgestuurd onderwijs	Onderzoek doen en kritisch naar de bronnen kijken is altijd goed. Gelieve wel de docent hiervoor genoeg te faciliteren met uren.	2x
Iets kunnen beoordelen op validiteit en waarheid	Ondanks de digitalisering is de doorsnee leerling nog niet in staat om een fatsoenlijke zoekterm te formuleren voor Google. De leerling dient vaardigheden aan te leren hoe de informatie opgezocht moet worden en te beoordelen op de waarde ervan.	2x
De Bijbel als uitgangspunt	De leerling moet snel leren analyseren op hoofdlijn en de argumenten ontdekken. Die moeten voor het vak godsdienst op waarde geschat worden op basis van Gods Woord.	1x
Afhankelijk van leeftijd of niveau	Verschilt sterk per niveau.	1x

Conceptueel kader	Topic 7	Het toekomstig onderwijs dient een bijdrage te leveren aan een goede kennisbasis van de wereld. Het is namelijk die wereld waarin ze leven, wonen en werken. De wereld is geworden tot een 'global village'. Dit is één van de conclusies uit het rapport van onsonderwijs2032. Kennis van de wereld: meer van minder. In de visie van het Platform biedt de school van de toekomst leerlingen essentiële kennis en vaardigheden die ze kunnen gebruiken om de wereld om hen heen te begrijpen en mede gestalte te geven. Die basis hebben ze nodig om te leren hoe ze nieuwe informatie tot zich kunnen nemen en die in uiteenlopende situaties op een verantwoordelijke manier te kunnen toepassen. Toekomstgericht onderwijs biedt leerlingen een vaste kern van essentiële kennis over drie 'domeinen': natuur & technologie, mens & maatschappij en taal & cultuur (Kennismaking met religie, als aspect van cultuur, behoort ook tot dit domein). Het platform stelt dat kennis een belangrijke basis blijft, maar wel specifiek moet worden: 'meer van minder' (Platform onsonderwijs2032, 2016).	
De Bijbel als uitgangspunt	Het is belangrijker dat leerlingen geworteld raken in het Woord.		1x
Dit hoort bij een ander vak of in samenwerking met een ander vak	Dit kunnen in samenwerking met de sectie maatschappijleer aardig waarborgen.		1x
Overig	- Het principe spreekt me wel aan, maar de werkelijkheid is zo veel complexer. - Vak gd niet offeren op de moloch van wat dan ook.		2x
Kennis vergaren belangrijk	- Dit is inherent aan de snel veranderende samenleving en de toenemende globalisering. Met deze kanttekening: er moet meer verworteling komen met betrekking tot vakken als Bijbelse Theologie en Hermeneutiek. - Ik ben het eens dat er een verdieping van de kennis van leerlingen mag komen. De algemene kennis en/of eruditie is schrikbarend en historisch laag.		2x
Afhankelijk van leeftijd of niveau	- Meer van minder is goed. Moeten de bouwvakkers de wereld begrijpen(?) of de omgeving waarin ze werken? - Hermeneutiek mag niet begrensd worden tot VWO en Havo. Er dient voor de onderbouw ook meer aandacht te komen voor deze vakken!		2x
Open houding naar de buitenwereld	Wel ken de wereld om je heen, om er ook als christen in te kunnen staan		1x

Conceptueel kader	Topic 8	De hoofdconclusie in het onderwijsvernieuingsvertoog - hoezeer verder de meningen ook uiteenlopen - is helder: de huidige inrichting van het onderwijs vertoont nog een sterke gelijkenis met kenmerken van de industriële productiewijze en is niet toegesneden op ontwikkelingen in de kennissamenleving. Kok (2003: 30) spreekt over een 'intensieve leerlinghouderij'. Kenmerken zijn onder andere standaardisering van product en proces, opdeling van het leerproces in aparte onderdelen en lineariteit van dit proces (Coonen, 2002; Waslander, 2004; internationaal zie ook Bransford e.a., 2000). Hierbij dreigt het bekende risico dat mensen van hun arbeid c.q. leren vervreemden. Een onderwijstransformatie - waarbij het niet alleen gaat om vernieuwing, maar ook om een verschuiving van het onderwijsparadigma (zie bijvoorbeeld Fullan, 1998; Van Walstijn, 2003a) - wordt noodzakelijk geacht om in te spelen op ontwikkelingen in de kennissamenleving (Diepstraten, 2006).
Docentgestuurd onderwijs	Geen transformatie maar reformatie en terug naar de basis.	1x
De Bijbel als uitgangspunt	- Core-business lijkt me beter dan eindeloos je mee laten slepen in deze vaart der volkeren. - Bij gd breng je de waan van de dag wel in beeld, maar door de verreijker van de Bijbel.	2x
Overig	- Het failliet van het huidige onderwijssysteem is gevangen in lessen van 50 minuten. Het is bewezen dat wanneer 10% van deze tijd individueel of in heel kleine groepen les wordt gegeven dit vele malen effectiever is. We moeten naar een flexibilisering van het onderwijs. De basiskennis kan via een online learningsysteem verankerd worden. De leerling die meer begeleiding nodig heeft in bijvoorbeeld onderzoek kan dan meer tot zijn recht komen en de docent kan daar meer sturing aan geven. Het huidige systeem van bijvoorbeeld een GPW aan het einde van het jaar kan vervangen worden door een soort scriptie waarin de groei van kennis en vaardigheden kenbaar en toetsbaar wordt. Door elke leerling kan een portfolio gemaakt worden waarin hij of zij dit laat zien. - Ik denk dat de bovenstaande stelling klopt, maar lichtelijk overtrokken wordt. De huidige generatie docenten is echt wel bij de tijd en heeft wel degelijk zicht op de kennissamenleving. - Laten we niet 'als een gek' achter elke vernieuwing aanrennen. Om bij het beeld van die intensieve leerlinghouderij te blijven: wanneer de kalfjes losgelaten worden in de wei lijkt dat allemaal heel leuk, maar er komt meer bij kijken. Een zekere nuchterheid blijft nodig: onze visie op onderwijs 2032 is voor een groot deel koffiedik kijken. Het zal toch anders gaan dan we denken. Dus: meebewegen waar nodig, maar met mate! - Hier zou ik mij verder in moeten verdiepen.	2x
Opgelegd door ministerie of samenleving	Slaafs inspelen op de samenleving' is juist een paradigma waar we vanaf moeten.	1x

Bijlage 4 Consensus en samenvatting argumenten n.a.v. Delphi-ronde 1,2 en 3

Topic 1	Het toekomstig onderwijs moet optimaal gebruik maken van de groeiende mogelijkheden van technologie (denk aan ICT, Mobile devices, smartboard), niet als doel, wel als middel (Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Samenvatting argumenten voor		5x(5) ³
Moderne technologie kan een bijdrage leveren aan het godsdienstonderwijs. Niet als doel wel als middel. Het zou ideaal zijn om wat meer mogelijkheden te krijgen als docent om met digitale middelen (zoals tablet) het onderwijs te stroomlijnen. Denk dan aan WiFi voor de docenten waarmee de agenda/cijfers/Magister ingevuld kunnen worden, zonder tussenkomst van een computer, maar direct vanaf een tablet of smartphone. Godsdienst is een vak met een groot cognitief deel waar deze middelen prima voor ingezet kunnen worden ter ondersteuning.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		3x (7)
Natuurlijk kunnen digitale hulpmiddelen het vak gd ondersteunen. Er worden echter algemene zaken genoemd, die niets met gd te maken hebben. Ik pleit bij het vak godsdienst voor een sterke focus op de persoonlijke ontmoeting. Laat ICT zijdelings praktische hulpmiddelen zijn.		
Ik ben het niet eens vanwege de argumenten die bij ‘tegen’ staan.		
Ik mis de ondersteuning niet.		
Samenvatting argumenten tegen		
Een godsdienstles zonder videofragmenten vinden leerlingen heerlijk. Het zou beter zijn om afstand te nemen of te bewaren van de digitale seculiere wereld. Hierin moeten wij een voorbeeld zijn door als ouder bijvoorbeeld geen facebook-account te hebben. Daarnaast maken wetenschappers zich zorgen over digitale overprikkeling als gevaar.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		1x (9)
Totale distantie onmogelijk; goede gebruiken; verantwoordelijkheid geven/nemen.		
Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2		
De sectie godsdienst staat terughoudend t.a.v. moderne technologie binnen het vak. Hiervoor zijn meerdere redenen: 1. De sectie hecht waarde aan persoonlijke ontmoeting wat het uitgangspunt moet zijn in de les. 2. De sectie wil afstand bewaren t.a.v. de digitale seculiere wereld. Door dit zo min mogelijk toe te passen in de les is de docent een voorbeeld. Leerlingen kunnen op deze manier zien dat het ook zonder kan of hoe je in beperkte mate op een verantwoorde wijze om kunt gaan met moderne technologie. 3. Het is wetenschappelijk gezien nog onvoldoende duidelijk welke invloed digitale prikkels hebben op onze leerlingen. Totale distantie is echter onmogelijk en als praktisch hulpmiddel kan het een bijdrage leveren aan het godsdienstonderwijs. Daarom is het aan de docent godsdienst of en in welke mate er gebruik gemaakt wordt van moderne technologie.		

Topic 2	In de toekomst moet binnen het onderwijs ruimte gemaakt worden voor 'digital classrooms'. Dit betekent dat de leeromgeving meer digitaal ingericht moet worden. Deze zogenoemde digitale leeromgeving moet het ontwikkelen van 21 ^{ste} eeuwse vaardigheden helpen ontwikkelen (Kong, 2014).
Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 1	

³ Weergave tussen haakjes zijn de respondenten die het eens zijn met de argumenten. De andere respondenten zijn het oneens en geven hiervoor argumenten.

Deze onderwijsvernieuwing hoort niet thuis binnen het godsdienstonderwijs. Dit is meer een taak voor ICT. Bij het vak godsdienst gaat het vooral om het daadwerkelijke 'face to face' contact. Als docent godsdienst ben je een identificatiefiguur. Hierdoor moeten de leerlingen zien en ervaren wat het betekent om de Heere Jezus lief te hebben.

Topic 3	Docenten moeten hun leerlingen stimuleren om niet alleen te leren op school maar ook daar buiten. Leren is niet alleen school gerelateerd het gaat altijd door (Diepstraten, 2006). Moderne technologie zoals mobile device maken dit mede mogelijk (Yáñez, 2015). De digitale technologie creëert een opening naar een andere wereld. Te denken valt aan, bedrijven, de maatschappij, universiteiten en scholen over heel de wereld, bezitters van pc's, laptop of smartphone (Van der Perre, 2015). Deze wereld kunnen leerlingen bereiken vanuit het klaslokaal.
Samenvatting argumenten voor	
Dit is een prachtig middel wat mogelijkheden biedt. Bijvoorbeeld door klassen een brief naar zendingen te laten sturen. Dergelijke voorbeelden kunnen meer toegepast worden binnen het onderwijs op deze manier. Het kan ook boeiende leermomenten opleveren als onze leerlingen samen aan een taak werken met een anders denkende. Leerlingen moeten qua leeftijdsniveau en basiskennis wel genoeg in huis hebben om op deze manier te leren.	
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	2x(8)
Schoenmaker, houd je bij je leest; keuzes maken en prioriteiten stellen.	
Dit zijn argumenten van dragers van roze brillen.	
Samenvatting argumenten tegen	
Leerlingen hebben al te veel contacten, leer investeren in de contacten die ze hebben zodat de kwaliteit van die contacten verbetert. Daarnaast kan het afleiden van de lesstof en het Woord. Het biedt wel uitdagingen, maar weinig houvast en dat hebben leerlingen juist nodig. Laten we daarom werken aan de basiskennis en basisvaardigheden.	
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	1x(9)
Ik vind de argumenten tegen niet sterk. Contacten over de grens kunnen net zo goed diep en hecht zijn. Daar zijn genoeg voorbeelden van bekend.	
Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2	
Het leren investeren in diepgaande contacten zodat de kwaliteit van die contacten verbetert, wordt belangrijk geacht door de sectie godsdienst. Het gaat er om dat leerlingen leren om diepgaand te investeren in de juiste contacten, kwaliteit in plaats van kwantiteit. Daarnaast is het belangrijk dat binnen het vak godsdienst gewerkt wordt aan basiskennis en basisvaardigheden. Denk aan het gebruik maken van moderne technologie als hulpmiddel om in contact te komen met gelijkgestemden of anders denkenden binnen en buiten de landsgrenzen. Elke docent is vrij om hiervan wel of geen gebruik te maken. Wel is het zo dat leerlingen qua leeftijdsniveau en basiskennis genoeg in huis moeten hebben om op deze manier te leren. Aandacht voor dergelijke manieren van leren mag nooit ten koste gaan van de lesstof en in het bijzonder van de Bijbel.	

Topic 4	Een belangrijke taak van docenten betreft het onderwijzen van digitale vaardigheden om ervoor te zorgen dat studenten in staat zijn om op een goede wijze informatie te verzamelen met behulp van bv ICT (Onderwijsraad, 2003; Brand-Gruwel, 2012; Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Samenvatting argumenten voor		
De digitale wereld is de wereld van jongeren maar ook ouderen. In deze wereld is het belangrijk dat ze leren om de juiste informatie te verzamelen waarbij het kunnen beoordelen op validiteit belangrijk is. We ontkomen er ook niet meer aan om mee te gaan met vernieuwingen aangezien we deel uitmaken van het landelijke onderwijssysteem.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		2x(8)
Zie vorige antwoord.		
Primaat leggen bij vakkennis.		
Samenvatting argumenten tegen		
Dit is meer een taak die hoort bij een vak als informatica en dit is niet de taak van de docent godsdienst. Een aantal digitale vaardigheden om met digitale theologische bronnen om te gaan is een must, maar dat hebben ze snel genoeg geleerd. We moeten leerlingen juist leren om het papieren boek te bestuderen en andere nietdigitale bronnen. Daarnaast is het belangrijk dat wij onze identiteit niet laten leiden door de agenda van het ministerie van onderwijs. Vorming van leerlingen (apologetisch, godsdienstpsychologie) is belangrijker dan de landelijke trend van vernieuwingen.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		2x(8)
Als het gaat om het bijbrengen van technische vaardigheid (knoppen en tools) zeg ik nee. Wel als het gaat om een oordeel te kunnen vellen over programma's, nieuwsitems, columns, etc.		
Je kunt leerlingen niet godsdienstpsychologisch vormen. De godsdienst psychologie is een aparte discipline binnen de theologie. Wat je wel kunt doen is de psychologie inzetten om de christelijke leerling te vormen.		
Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2		
De sectie godsdienst is van mening dat binnen het vak godsdienst vooral aandacht besteed moet worden aan de bestudering van het papieren boek en andere niet digitale bronnen. De digitale wereld is de wereld van de jongeren en hier groeien ze mee op. Daardoor dreigt de vaardigheid om niet digitale bronnen goed te kunnen bestuderen verloren te gaan. Dit is een onwenselijke situatie. Wel is de sectie van mening dat een aantal digitale vaardigheden om met digitale theologische bronnen om te kunnen gaan een must is. Hiervoor moet wel aandacht zijn. Het bijbrengen van technische vaardigheden (knoppen en tools) is een taak die hoort bij een vak als informatica. Binnen het vak godsdienst moet wel aandacht zijn voor het leren verzamelen van de juiste informatie waarbij het kunnen beoordelen op validiteit belangrijk is. Ook het op waarde kunnen schatten van nieuwsitems, programma's, columns etc. is een belangrijke vaardigheid die leerlingen dienen te leren.		

Topic 5	Omdat de samenleving zal blijven veranderen zullen de jongeren van nu steeds mee moeten bewegen. Leraren moeten hun leerlingen op een motiverende manier uitdagen om zich te ontwikkelen tot flexibele, verantwoordelijke en sociale burgers. De urgentie om zelfstandig te kunnen leren is groter geworden. Banen zullen sneller veranderen en dat vraagt aanpassingsvermogen. Zelfstandigheid in het levenslang leren is daarom van groot belang. Zelfstandig leren wordt algemeen beleden als een geloofspunt van het hoger onderwijs, zeker in de constructivistische benadering. Het klassieke ideaal van de universiteit is een academische omgeving waarin jongeren onder begeleiding van professoren zelfstandig leren en kritisch aan onderzoek doen.(...) Studenten als verantwoordelijke partners betrekken in het eigen leerproces blijft daarbij de uitdaging (Van der Perre, 2015; Platform onsonderwijs2032, 2016).	
Samenvatting argumenten voor		
Het huidige onderwijssysteem is te veel resultaat gericht. Leerlingen leren om de toets te halen. Er moet juist meer aandacht komen voor meningsvorming, oordeelsvorming en persoonsvorming. Juist in de meest cruciale fase van hun leven. Leerlingen leren zich te gedragen als verantwoordelijke, zelfstandig en kritisch denkende wereldburgers is iets waar we niet vroeg genoeg mee kunnen beginnen. Het Woord van God dient hierin te allen tijde het uitgangspunt te zijn.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		1x(9)
Geeft geen argument		
Samenvatting argumenten tegen		
De visie achter deze methode staat haaks op de Bijbelse visie; de leerling is en blijft opvoeding en de realiteit is dat genoemde benadering een sterk optimistisch mensbeeld hanteert. Een houding ontwikkelen dat je zelfstandig iets aanpakt is heel goed. Leren doe je echter nooit zelfstandig. Je leert altijd van en door de a(A)nder. Een ander argument is dat het zelfs het hoger onderwijs niet lukt om leerlingen proces- en doelmatig zelfstandig te laten leren. Waarom zou het in het VO dan wel lukken? Ten slotte is het zo dat frontaal les krijgen nog steeds, zo blijkt uit onderzoek, door het grootste gedeelte van de leerlingen in het VO gewaardeerd wordt.		
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten		0x(10)
Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2		
De sectie godsdienst is van mening dat de leerling een opvoeding is en blijft. Leren doe je nooit zelfstandig, want je leert altijd van en door de a(A)nder. Een houding ontwikkelen dat je zelfstandig iets aanpakt is heel goed. Daarom is het belangrijk dat we leerlingen leren zich te gedragen als verantwoordelijke, zelfstandige en kritisch denkende wereldburgers. Dat is iets waar we vroeg mee moeten beginnen. Daarnaast is het belangrijk dat leerlingen zich ook verantwoordelijk weten voor het eigen leerproces. Het gaat er dan om dat de leerling wil leren omdat hij er zelf beter van wordt en niet om de toets maar te halen. In deze context is zelfstandigheid op zijn plaats en moeten we daartoe ook meer opleiden. Het huidige onderwijs is wat dat betreft te resultaat gericht en zou daarom ook kritisch geanalyseerd moeten worden op welke punten het verbeterd kan worden. Algehele zelfstandigheid acht de sectie uitgesloten en ook niet noodzakelijk. In het hoger onderwijs lukt het niet om leerlingen proces- en doelmatig zelfstandig te laten leren. Waarom zou het in het VO dan wel lukken? Daarnaast blijkt uit onderzoek dat frontaal les krijgen nog steeds gewaardeerd wordt door het grootste gedeelte van de leerlingen in het VO.		

Topic 6	In deze tijd komt kenniscreatie veel vaker via het niet-lineaire internet tot stand door browsend en ‘zappend’ te leren. Waarbij de lerende al surfend en via ‘trial and error’ steeds nieuwe dingen ontdekt en stukken informatie tot een eigen samenhangend geheel knutselt (bricolage). Het kunnen omgaan met complexe informatiebestanden (infonavigatie), het op waarde kunnen beoordelen van informatie én informatie betekenis weten te geven (het alleen bij elkaar sprokkelen van informatie creëert nog geen kennis) worden hiermee steeds belangrijkere vaardigheden (zie bijvoorbeeld Brown, 2000; Hargreaves, 2003; Livingstone, 2002; Rushkoff, 1997; Tapscott, 1998).
---------	--

Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 1

Het aanleren van genoemde vaardigheden is belangrijk. Juist in het digitale tijdperk waarin een wereld vol informatie 24/7 voor handen is. Het is mede daarom belangrijk dat leerlingen leren om kritisch onderzoek te doen naar de gebruikte of te gebruiken bronnen. Het kunnen beoordelen en op waarde schatten van informatie moet altijd gedaan worden in het licht van de Bijbel. Jongeren moeten daarnaast blijvend leren om naast internet als bron ook boeken als bron te gebruiken.

Topic 7	Het toekomstig onderwijs dient een bijdrage te leveren aan een goede kennisbasis van de wereld. Het is namelijk die wereld waarin ze leven, wonen en werken. De wereld is geworden tot een ‘global village’. Dit is één van de conclusies uit het rapport van onsonderwijs2032. Kennis van de wereld: meer van minder. In de visie van het Platform biedt de school van de toekomst leerlingen essentiële kennis en vaardigheden die ze kunnen gebruiken om de wereld om hen heen te begrijpen en mede gestalte te geven. Die basis hebben ze nodig om te leren, hoe ze nieuwe informatie tot zich kunnen nemen en die in uiteenlopende situaties op een verantwoordelijke manier kunnen toepassen. Toekomstgericht onderwijs biedt leerlingen een vaste kern van essentiële kennis over drie ‘domeinen’: natuur & technologie, mens & maatschappij en taal & cultuur (Kennismaking met religie, als aspect van cultuur, behoort ook tot dit domein). Het platform stelt dat kennis een belangrijke basis blijft, maar wel specifiek moet worden: ‘meer van minder’ (Platform onsonderwijs2032, 2016).
---------	--

Samenvatting argumenten voor

Dit is inherent aan de snel veranderende samenleving en de toenemende globalisering. Met deze kanttekening: er moet meer verworteling komen met betrekking tot vakken als Bijbelse Theologie en Hermeneutiek. Dit helpt de leerling om ook deze verandering op hun waarde te schatten. Hermeneutiek mag niet begrensd worden tot VWO en Havo maar moet ook een plaats krijgen binnen het VMBO en in de onderbouw.

Andere argumenten: Er moet een verdieping van de kennis van leerlingen komen. Dit omdat de algemene kennis en/of eruditie schrikbarend en historisch laag is. Om als christen te kunnen staan in de wereld moet je de wereld ook kennen. Er moet wel sprake zijn van differentiatie en selectie. Moeten de bouwvakkers de wereld begrijpen (?) of de omgeving waarin ze werken?

Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	1x(9)
---	-------

Geen reactie

Samenvatting argumenten tegen

In theorie is het gemakkelijk op te delen, maar ik heb weinig vertrouwen in de uitvoering van ‘meer van minder’. Het principe spreekt me wel aan, maar de werkelijkheid is zo veel complexer. Daarnaast is de primaire taak van de docent godsdienst de leerlingen de wijsheid van Boven bij te brengen en niet de wijsheid dezer wereld.

Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	2x(8)
---	-------

Praktijk wel weerbarstig.

Meer dan ooit is er meer basale kennis nodig, die de leerlingen nodig blijven hebben, ook in deze moderne tijd.

Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2

Het is de primaire taak van de docent godsdienst de leerlingen de wijsheid van Boven bij te brengen en niet de wijsheid dezer wereld. Daarnaast is het noodzakelijk dat er schoolbreed gewerkt wordt aan een verdieping van kennis om de teloorgang van eruditie tegen te gaan. Meer kennis van minder onderwerpen. De snel veranderende samenleving en toenemende globalisering vragen hierom. De focus moet vooral liggen op vakken als Bijbelse Theologie en Hermeneutiek. Het is ook belangrijk dat onze leerlingen op een volwaardige wijze als christen kunnen participeren in de samenleving. Hiervoor is beperkte, maar noodzakelijke kennis van de wereld van wezenlijk belang. Differentiatie en selectie moet plaats vinden op niveau.

Topic 8	De hoofdconclusie in het onderwijsvernieuwingsvertoog - hoezeer verder de meningen ook uiteenlopen - is helder: de huidige inrichting van het onderwijs vertoont nog een sterke gelijkenis met kenmerken van de industriële productiewijze en is niet toegesneden op ontwikkelingen in de kennissamenleving. Kok (2003: 30) spreekt over een 'intensieve leerlinghouderij'. Kenmerken zijn onder andere standaardisering van product en proces, opdeling van het leerproces in aparte onderdelen en lineariteit van dit proces (Coonen, 2002; Waslander, 2004; internationaal zie ook Bransford e.a., 2000). Hierbij dreigt het bekende risico dat mensen van hun arbeid c.q. leren vervreemden. Een onderwijstransformatie - waarbij het niet alleen gaat om vernieuwing, maar om een verschuiving van het onderwijsparadigma (zie bijvoorbeeld Fullan, 1998; Van Walstijn, 2003a) - wordt noodzakelijk geacht om in te spelen op ontwikkelingen in de kennissamenleving.
Samenvatting argumenten voor	
Het failliet van het huidige onderwijssysteem is gevangen in lessen van 50 minuten. Het is bewezen dat wanneer 10% van deze tijd individueel of in heel kleine groepen les wordt gegeven dit vele malen effectiever is. We moeten naar een flexibilisering van het onderwijs. De basiskennis kan via een online learningsysteem verankerd worden. De leerling die meer begeleiding nodig heeft, in bijvoorbeeld onderzoek, kan dan meer tot zijn recht komen en de docent kan daar meer sturing aan geven. Het huidige systeem van bijvoorbeeld een GPW aan het einde van het jaar kan vervangen worden door een soort scriptie waarin de groei van kennis en vaardigheden kenbaar en toetsbaar wordt. Door elke leerling kan een portfolio gemaakt worden waarin hij of zij dit laat zien. Laten we niet 'als een gek' achter elke vernieuwing aanrennen. Een zekere nuchterheid blijft nodig: onze visie op onderwijs 2032 is voor een groot deel koffiedik kijken. Het zal toch anders gaan dan we denken. Dus: meebewegen waar nodig, maar met mate.	
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	4x(6)
Geen reactie.	
Het huidige onderwijs is zo ongeveer het beste van de gehele wereld.	
Docent moet docent blijven en niet verworden tot coach, o.a. i.v.m. identificatiefiguur zijn.	
Het is maar zeer de vraag of het format van lessen van 50 minuten heeft afgedaan. Dat wordt niet breed wetenschappelijk gedragen, al is het wel een feit dat de invulling van de lessen voor wat betreft de digitale kant ervan wel onder de loep genomen dient te worden.	
Slaafs inspelen op 'de samenleving' is juist een paradigma waar we vanaf moeten. Bij godsdienst breng je de waan van de dag wel in beeld, maar door de verreikijker van de Bijbel. Daarnaast is de huidige generatie docenten echt wel bij de tijd en heeft wel degelijk zicht op de kennissamenleving. Geen transformatie maar reformatie en terug naar de basis en core-business is beter dan je mee laten slepen in de vaart der volkeren.	
Reactie respondenten die het niet eens zijn met één of meerdere van deze argumenten	3x(7)
2x geen reactie.	

Goed is: binnen het huidige systeem meebewegen zonder weg te waaien.

Voorgestelde consensus na Delphi-ronde 2

Voor dit onderwerp is op dit moment een consensus niet mogelijk. De meningen zijn te veel verdeeld. Om te controleren of dit klopt zet ik de twee standpunten uiteen. Geef aan in welke je je het meest herkent.

Standpunt 1

Ik ben in meer of mindere mate voorstander van de beschreven paradigmashift. Het huidige onderwijssysteem is gevangen in lessen van 50 minuten. Maar dit zou anders moeten. Het is bewezen dat wanneer 10% van deze tijd individueel of in heel kleine groepen les wordt gegeven dit vele malen effectiever is. We moeten naar een flexibilisering van het onderwijs. De basiskennis kan via een online learningsysteem verankerd worden. De leerling die meer begeleiding nodig heeft in, bijvoorbeeld onderzoek, kan dan meer tot zijn recht komen en de docent kan daar meer sturing aan geven. Het huidige systeem van bijvoorbeeld een GPW aan het einde van het jaar kan vervangen worden door een soort scriptie waarin de groei van kennis en vaardigheden kenbaar en toetsbaar wordt. Door elke leerling kan een portfolio gemaakt worden waarin hij of zij dit laat zien. Een zekere nuchterheid blijft wel op zijn plaats, want blind achter tal van vernieuwingen aan rennen is ongewenst.

Standpunt 2

Ik ben in meer of mindere mate tegenstander van de beschreven paradigmashift. Slaafs inspelen op 'de samenleving' is juist een paradigma waar we vanaf moeten. Bij godsdienst breng je de waan van de dag wel in beeld, maar door de verre kijker van de Bijbel. Daarnaast is de huidige generatie docenten echt wel bij de tijd en heeft wel degelijk zicht op de kennissamenleving. Geen transformatie maar reformatie en terug naar de basis en core-business is beter dan je mee laten slepen in de vaart der volkeren. Het is ook maar de vraag of het format van 50 min lessen heeft afgedaan. Dat wordt niet breed wetenschappelijk gedragen. Ons huidige onderwijs behoort tot één van de beste van de gehele wereld. De docent moet 'docent' blijven en niet verworden tot een coach.

Bijlage 5 Blog Vergezichten

Het bedwingen van een bergtop kost moeite maar wordt beloond met een geweldig vergezicht. Imposante bergen kunnen ons doen besluiten deze links te laten liggen. Hierdoor ontnemen wij ons zelf een verrijkend vergezicht. Vaak lijkt het alsof tal van onderwijsvernieuwingen gezien worden als een onbedwingbare berg die dreigend voor ons opdoemt, vergetend dat deze berg ons heel wat vergezichten kan bieden. Ik schets een aantal vergezichten op basis van mijn onderzoek naar onderwijsvernieuwingen binnen het vak godsdienst/levensbeschouwing. Voordat ik dit doe ga ik kort in op mogelijke gevaren die we onderweg tegenkomen.

Gevaren onderweg

Het platform onsonderwijs2032 pleit ervoor om leerlingen te leren de kansen van de digitale wereld te benutten. Binnen het onderwijs zou hiervoor meer aandacht moeten zijn. Uit het onderzoek blijkt dat de respondenten kritisch staan tegenover de opmars en invloed van ICT en technologie. De kritiek sluit zich aan bij iemand als Nicolas Carr die waarschuwt voor het gevaar van digitale overprikkeling en de afwezigheid van ‘deep reading’. Daarnaast blijkt uit het onderzoek dat er de angst bestaat dat docentgestuurd onderwijs verloren dreigt te gaan. Gevaren die we serieus moeten nemen.

De noodzaak van digitale vaardigheden

Zou het niet mooi zijn het klaslokaal te zien als een soort ‘base camp’. De docent die als gids optrekt samen met de leerlingen. Waarbij ICT en technologie hulpmiddelen zijn die een opening creëren naar een schat aan zeer veel goede informatie. Volgens de respondenten zijn digitale vaardigheden van groot belang om deze informatie eigen te maken. Het betreft het kunnen omgaan met complexe informatie bestanden (infonavigatie) en het op waarde kunnen schatten en beoordelen van deze informatie (Diepstraten). ICT en technologie zijn zo geen tegenstander maar medestander.

De toenemende urgentie van zelfstandigheid

Uit het onderzoek blijkt dat zelfstandigheid nog belangrijker wordt, de snel veranderende samenleving vraagt hierom. Als de docent leerlingen gidst door het digitale landschap en daarbij aanstuurt op meer zelfstandigheid zijn leerlingen beter in staat om steeds nieuwe vergezichten te ontdekken waar ze hun hele leven baat bij hebben.

Nieuwe manieren van leren leren

ICT en technologie zorgen ervoor dat jongeren niet meer afhankelijk zijn van de docent als kennisbron en overdrager daarvan. Daarnaast is de wereld geworden tot een ‘global village’ waardoor leerlingen instaat zijn om met gelijkgestemden of anders denkenden waar ook ter

wereld in contact te komen. Leerlingen leren ook met en van elkaar binnen hun verschillende netwerken. Uit het onderzoek blijkt dat de respondenten terughoudend staan tegenover deze nieuwe manieren van leren leren. De respondenten merken naar mijn idee terecht op dat het belangrijk is jongeren te leren om diepgaande kwalitatief hoogwaardige face-to-face contacten aan te gaan en te onderhouden. Het klaslokaal als base camp is daarvoor de aangewezen plaats. Hier kunnen vragen in een veilige omgeving worden gedeeld en beantwoord.

Misschien denkt u: deze vergezichten zullen we nooit te zien krijgen. Waarom zouden we niet aan deze beklimming beginnen? Het kan ons wellicht deze vergezichten opleveren. Wie in het veilige base camp blijft zal nooit toekomen aan het genot die nieuwe vergezichten ons bieden.

Bijlage 6 Korte persoonlijke terugblik

Initiatieffase

De initiatieffase verliep soepel. Al vrij snel wist ik waar ik aan wilde werken. Dit mede omdat ik zelf maar ook de sectie aanliep tegen het feit dat methodes nodig herzien moesten worden. Ik heb de sectieleider van dat moment gevraagd of hij nog onderzoeksopdrachten had en deze kwamen overeen met mijn eigen ideeën. Zo was al snel duidelijk wat ik wilde gaan doen. Dit sluit ook aan bij de daarvoor opgestelde onderzoekslijnen.

Definitiefase/ontwerpfase

Bij de definitiefase liep ik aan tegen een aantal problemen. Dit omdat mijns inziens de afstudeernota ruimte geeft tot verkeerde interpretatie. Ik werk zelf stapsgewijs en rond zo onderdeel voor onderdeel af. Hierdoor liep ik vast. Dit kwam omdat ik mij eerst ging verdiepen in de literatuur en daarvan een verslag heb gemaakt daarna kwam ik er pas achter dat ik eigenlijk eerst een projectplan had moeten maken. Dit is stap 2d terwijl stap 2a verondersteld dat ik een literatuuronderzoek moet doen en daarna pas bij stap 2b wordt ingegaan op het vaststellen van de probleem-, doel- en vraagstelling. Dit zorgde bij mij voor verwarring. Ik was al een eind op weg toen ik er achter kwam dat ik het projectplan moest inrichten. Het is uiteindelijk goed gekomen maar het had gescheeld als het andersom was gegaan. Uiteindelijk zag en zie ik het nut en de noodzaak van een projectplan wel in. Doordat dit nog te weinig concreet was had ik het gevoel stuurloos te zijn. Mijn begeleider heeft mij geholpen om op koers te komen en op koers te blijven.

Realisatiefase

Bij mij zijn deze processen meer door elkaar gelopen zoals beschreven in de vorige paragraaf. De uitvoering van het project verliep doorgaans soepel. Soms had ik het gevoel vast te lopen, soms had ik het gevoel twee stappen terug te moeten doen maar gelukkig merkte ik ook dat juist dit proces goed was om verder te koersen. Maar het was niet altijd makkelijk. Soms gaf het een eenzaam gevoel en vroeg ik mij af of het allemaal wel goed zou komen. Na een dag ploeteren achter de computer zonder al te veel resultaat kunnen dergelijke gedachten je aanvliegen. Over de begeleiding vanuit de CHE was ik zeer tevreden. Complimenten aan Corrie. Wel vind ik dat de CHE veel te weinig doet aan onderzoeksvaardigheden op Master niveau. Ik had het prettig gevonden om hier meer onderwijs in te ontvangen. Samen nadenken en discussiëren over je onderzoeksopdracht etc met medestudenten en een begeleider was nuttig geweest. Bij mijn vrouw op school (MSPT - Master Pediatric Physical Therapy (MPPT) is onderzoeksvaardigheden een terugkerend vak dit zou ook mijn advies aan de CHE zijn om hier meer aan te doen.

Verder vond ik het een zeer leerzaam project. Het hele proces van onderzoek doen etc. Eigenlijk heb ik nu pas het gevoel dat als ik weer een onderzoek zou moeten doen dat ik dan weet hoe het moet. Al met al een pittige maar leerzame ervaring. Voor de opdrachtgever heeft dit een concreet product opgeleverd. Dit kan het startpunt zijn vanwaar uit verder gewerkt gaat worden. aangezien het een praktijkgericht onderzoek is betekent dit dat het vooral relevant is voor de opdrachtgever al zijn er wel interessante conclusies die een verrijking kunnen zijn voor het onderwijsvernieuingsdiscours.

Bijlage 7 Ingevuld feedbackformulier opdrachtgever

Ingevuld feedbackformulier opdrachtgever.pdf

Bijlage 8 Ingevuld feedbackformulier afstudeerbegeleider

Ingevuld Feedbackformulier afstudeerbegeleider.pdf

Bijlage 9 Ingevuld zelfevaluatieformulier student

Aanwijzingen voor het invullen van het formulier

1. Cijfer: Het formulier bevat acht categorieën die met een heel cijfer (1-10) beoordeeld worden.
2. Betekenis van de cijfers:
 - 4 of lager is: “zeer onvoldoende”
 - 5 staat voor “onvoldoende”
 - 6 staat voor “voldoende”
 - 7 staat voor “ruim voldoende”
 - 8 staat voor “goed”
 - 9 staat voor “zeer goed”
 - 10 staat voor “uitmuntend”
3. Toelichting: In de toelichting op het cijfer per categorie wordt aangegeven wáár in het werkstuk/project/presentatie/gesprek de toegekende kwaliteit werd herkend. Liefst zo concreet mogelijk.
4. Eindbeoordeling minimaal 6.0. Voor een voldoende eindbeoordeling moeten tevens alle categorieën minimaal voldoende (6) scoren.
5. Gewicht: De student kan (eventueel in overleg met de afstudeerbegeleider) twee beoordelingscriteria voorstellen die een extra gewicht krijgen in de eindbeoordeling (tellen dubbel)

Naam student:	R.H. Schilder
Studentnummer:	060579
Titel project:	Een bijdrage aan het onderwijsvernieuwingsdiscours vanuit het vak Godsdienst

Voorwaardelijke eisen

Het afstudeerportfolio voldoet aan de voorwaardelijke eisen voor beoordeling:

- maximale omvang - professioneel taalgebruik - volledigheid

Ja

Toelichting: geen

1. Kennis en inzicht

- De student toont kennis en inzicht op het niveau van nationaal en internationaal geaccepteerde handboeken en tijdschriften op zijn vakgebied.
- De student toont kennis en inzicht in de recente ontwikkelingen binnen het vakgebied ("state-of-the-art").
- De student toont inzicht in specialistische kennis en inzicht rond zijn onderwerp, die een kans bieden een originele bijdrage te leveren aan ontwikkelen en/of toepassen van ideeën.

Toelichting ⁴	Cijfer ⁵	Gewicht ⁶
Er is gebruik gemaakt van veel recente publicaties binnen het vakgebied. Waarbij recente ontwikkelingen een plaats hebben gekregen. Het besproken onderwerp is zeer actueel. Dit onderzoek kan een bijdrage leveren aan het huidige debat over onderwijsvernieuwingen.	7	

2. Toepassen kennis en inzicht

- De student maakt gebruik van actuele (internationale) kennis en inzicht bij de uitwerking van een beroepsrelevante vraagstelling.
- De student is in staat kennis, inzicht toe te passen en probleemoplossend bezig te zijn in een nieuwe of onbekende, en complexe situatie.

Toelichting	Cijfer	Gewicht
Het praktijkprobleem is beantwoord op een kundige wijze waarbij gebruik is gemaakt van de meest recente internationale en nationale kennis en inzichten. De verschillende bronnen gebruikt en toegepast getuigen hiervan.	8	1

3. Argumenteren

- De student hanteert in zijn teksten een logisch-argumentatieve opbouw.
- De student verkent meerdere alternatieven.
- De student onderbouwt zijn stellingnames en keuzes op een zorgvuldige manier.

Toelichting	Cijfer	Gewicht
De teksten zijn goed te volgen en er zit een logische opbouw in. Daarnaast is er gebruik gemaakt van meerdere bronnen, het is niet gebaseerd op één bron. Ook is vanuit meerdere invalshoeken die de bronnen	7	

⁴ Beschrijving op welke grond de beoordelaar tot zijn oordeel is gekomen.

⁵ Heel cijfer dat kan variëren van 1 tot en met 10

⁶ Waarde 1 of 2 (twee beoordelingspunten mogen op voorstel van de student extra zwaar wegen bij de beoordeling).

aandragen gekeken naar het probleem. De stellingnames worden ook onderbouwt vanuit deze bronnen.		
4. Verzamelen van gegevens		
- De student verzamelt doelgericht en systematisch gegevens, gerelateerd aan een beroepsgerelateerd vraagstuk. - De student maakt gebruik van adequate en actuele onderzoeksmethodieken. - De verzamelde gegevens zijn valide, betrouwbaar en relevant voor het vraagstuk.		
Toelichting	Cijfer	Gewicht
Er wordt een heldere en diepgaande beschrijving gegeven van de gebruikte onderzoeksmethodiek dat gebaseerd is op meerdere bronnen nationaal en internationaal georiënteerd. De transparante wijze waarop de resultaten ontstaan zijn en hoe deze zijn weergegeven en ook besproken in de discussie maken duidelijk dat het onderzoek zoals uitgevoerd betrouwbaar en consistent is.	8	2
5. Interpreteren		
- De student verzorgt een adequate analyse en interpretatie en uitleg van de verzamelde gegevens		
Toelichting	Cijfer	Gewicht
Op een zorgvuldige wijze is op basis van de verzamelde gegevens gekomen tot een analyse een interpretatie daarvan. Dit is te zien doordat interpretaties nauwelijks is afgeweken van de verzamelde gegevens	8	
6. Concluderen		
- De student komt tot een eindoordeel dat: - o gebaseerd is op inzichten uit (internationale) vakliteratuur; - o rekening houdt met relevante maatschappelijke, wetenschappelijke en ethische overwegingen. - De student komt tot een adequate onderbouwde visie op het betreffende vraagstuk in de beroepspraktijk. - De student geeft een overzicht van de (mogelijke) betekenis en relevantie van gepresenteerde visie en komt met realistische aanbevelingen - De student is in zijn oordeelsvorming in staat verantwoord om te gaan met onvolledige of beperkte informatie		
Toelichting	Cijfer	Gewicht
De gepresenteerde visie is gebaseerd op de inzichten van de respondenten aangevuld of bekritiseerd op basis van (internationale) vakliteratuur. De aanbevelingen hieraan verbonden zijn realistisch en op de praktijkgericht. Daarnaast blijft het	7	

eindoordeel dicht bij de daadwerkelijke resultaten zodat deze herkenbaar zijn voor de opdrachtgever.			
7. Communiceren			
- De student doet helder en begrijpelijk verslag van zijn bevindingen voor een forum van vakgenoten (specialisten of niet-specialisten) - De student draagt conclusies en de kennis, motieven en overwegingen die hieraan ten grondslag liggen, op adequate wijze over binnen de context van de opdrachtgever			
Toelichting Het verslag is helder en begrijpelijk opgebouwd. Daarnaast zijn de bevindingen overzichtelijk en op een goede manier beargumenteerd waarbij de lezer op een goede manier bij de hand wordt genomen door het onderzoek. De conclusies en aanbevelingen zijn relevant en toepasbaar binnen de context van de opdrachtgever.		Cijfer 7	Gewicht t
8. Leren en reflecteren			
- De student is in staat het afstudeerproject zelfstandig, succesvol en op tijd af te ronden. - De student is in staat te reflecteren op de gang van het project en de eigen rol daarin.			
Toelichting Gedurende het afstudeerproject is op een zelfstandige en succesvolle wijze in ongeveer een half jaar het project afgerond. Daarnaast geeft ook de begeleider aan dat de manier van werken, het vragen om feedback op specifieke onderdelen, goed is verlopen. Regelmatig is de begeleider om feedback en advies gevraagd.		Cijfer 8	Gewicht t
Eindbeoordeling zelfevaluatie in cijfer		7.5	
Handtekening student		Student	datum
R.H. Schilder	Erik schilder	22-6-2016	